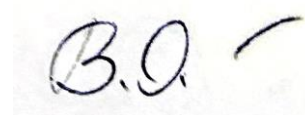

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ОКІПНЮК ВОЛОДИМИР ТАРАСОВИЧ

УДК 351.746.1 (477) «1929/1953»

**РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ
В ПЕРІОД ПАНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1929–1953 рр.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Дніпро – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національній академії Служби безпеки України,
Служба безпеки України.

Науковий консультант:

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України
ЯРМИШ ОЛЕКСАНДР НАЗАРОВИЧ,
Інститут законодавства Верховної Ради України,
головний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін;

доктор юридичних наук, професор
РОССИХІН ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ,
Харківський національний університет радіоелектроніки,
проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування;

доктор юридичних наук, доцент
БЕРНАДСЬКИЙ БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ,
Національна академія державного управління при Президентові України,
доцент кафедри суспільного розвитку та суспільно-владних відносин.

Захист відбудеться 28 липня 2020 р. о 09.00 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 08.727.04 Дніпропетровського державного університету внутрішніх
справ за адресою: 49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26.

З дисертацією можна ознайомитися у загальній бібліотеці Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26).

Автореферат розісланий 26 червня 2020 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Ф. Примаченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі державно-правового розвитку України в умовах продовження «гібридної війни» проти нашої країни та загострення міжнародної обстановки нагальною проблемою є побудова ефективної системи забезпечення національної та державної безпеки. Реформування суб'єктів сектору безпеки України, насамперед Служби безпеки України, визначено керівництвом держави одним з пріоритетних напрямів діяльності. Головна мета змін – це функціональне, структурне та кадрове «перезавантаження» Служби безпеки України, позбавлення її від забюрократизованості, неповороткості, надмірної засекреченості, закритості від контролю з боку суспільства та інших рудиментів радянського минулого, перетворення на мобільну спецслужбу сучасного зразка, яка здатна вчасно реагувати на нові виклики та загрози національній і державній безпеці України та протидіяти їм.

З огляду на це, поряд з використанням новітніх зарубіжних підходів до реформування сектору безпеки, з метою глибокого розуміння причин та умов, що призвели до трагічних подій у вітчизняній історії, недопущення повторення помилок минулого в сучасному державному будівництві, потребує вивчення і врахування досвід функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму.

Діяльність радянських спецслужб пронизувала всі сфери державного та суспільного життя. В умовах недемократичного державно-політичного режиму це створювало підґрунтя для масового порушення прав людини. Радянські органи державної безпеки, з одного боку, виступали універсальним силовим засобом формування тоталітарної держави, з іншого боку, – самі були продуктом тоталітаризації державної влади. Тому їх розвиток і діяльність слід розглядати в тісному органічному взаємозв'язку з тими конкретно-історичними умовами, в яких еволюціонував весь партійно-державний механізм радянської України та СРСР.

Виходячи з цього, історико-правове осмислення ролі та місця радянських органів державної безпеки в системі тоталітарного владарювання, здійснення всебічного аналізу їх юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності, виявлення закономірностей та особливостей еволюції цих державних інститутів у специфічних політико-правових реаліях, пов'язаних з функціонуванням в Україні тоталітарного режиму, має актуальний характер.

Дослідження вказаної проблематики має ґрунтуватись на глибокому, усесторонньому, неупередженому історико-юридичному аналізі ідеологічних настанов партійно-державного керівництва країни, нормативних і правозастосовних актів. Такий аналіз, з метою виявлення об'єктивної істини, має носити системний характер, тобто поширюватись на весь комплекс факторів, пов'язаних з функціонуванням тоталітарного режиму в Україні, – ідеологічну і політичну складові, інституційну основу, нормативну базу та правозастосовну практику.

Необхідність, в контексті означеної теми, осмислення власного минулого визнана і закріплена на державному рівні. Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України була прийнята низка нормативно-правових актів з питань реабілітації жертв політичних репресій, увічнення та вшанування

пам'яті незаконно репресованих осіб, жертв і постраждалих від голодоморів та інших трагедій Українського народу, тобто від всіх форм державного терору, виконавцями якого були, насамперед, радянські органи державної безпеки (Закони України від 17.04.1991 р. «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», від 28.11.2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», від 9.04.2015 р. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», Указ Президента України від 23.01.2009 р. №37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» та інші). Зазначено, що з метою всебічного, об'єктивного вивчення історії України ХХ ст., наукові установи і державні органи, у тому числі Служба безпеки України, мають забезпечити вивчення розсекречених архівних документів, проведення наукових досліджень, видання наукових праць, використання їх результатів у навчальних програмах закладів освіти.

З огляду на це, пропонуване дисертаційне дослідження, яке передбачає фундаментальну наукову розробку проблематики радянських органів державної безпеки в Україні доби панування тоталітарного режиму, має актуальний характер.

Його злободенність обумовлюється і тим, що, як виявилось, не існує вродженого імунітету чи «ідеального щеплення» від тоталітарного мислення. Про це, зокрема, свідчать матеріали соціологічних досліджень, проведених останнім часом в пострадянських країнах, в тому числі й в Україні. Вони виявили позитивне ставлення частини респондентів до Й. Сталіна, як «мудрого керівника», до ідеї диктатури, «твердої руки», «зразкового порядку», ідеалізації радянських органів державної безпеки, «героїчних чекістських традицій» тощо.

Водночас в соціальних мережах здійснюлася хвиля ностальгії за СРСР, почалося вихваляння радянського минулого. На жаль, ця хвиля не оминула й багатьох українців. Показово, що під її пропагандистський вплив підпало й молоде покоління, народжене вже після проголошення незалежності України. За цих умов розкриття історичної правди про радянський тоталітарний режим і роль органів державної безпеки у його формуванні та підтриманні, має велике виховне значення.

Слід зазначити, що тема дослідження актуальна ще й через те, що в умовах тоталітаризму було накопичено відповідний історико-юридичний досвід функціонування силових структур. Він потребує опрацювання з метою можливого врахування при вирішенні проблем протидії «гібридній» війні, яка ведеться сьогодні РФ проти нашої держави в різних сферах (в тому числі в інформаційній).

Окремі проблеми організації та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму розглядалися у працях вітчизняних та зарубіжних істориків і юристів. Зокрема, це роботи дослідників:

1) *радянського періоду*: Б. М. Бабія, Д. Л. Голінкова, В. Д. Голіченка, С. О. Голунського, Л. М. Гусєва, Д. С. Карєва, Л. М. Маймескулова, В. П. Портнова, А. Л. Рівліна, А. Й. Рогожина, П. Г. Софінова, В. В. Сташиса, Д. С. Сусла та інших;

2) *сучасного періоду*:

а) зарубіжних науковців: Д. Баррона, О. В. Борисова, М. Г. Деткова, Е. Епплбом, О. І. Кокуріна, А. І. Колпакіді, Р. Конквеста, О. Б. Мозохіна,

В. Ф. Некрасова, М. В. Петрова, О. М. Плеханова, Д. П. Прохорова, Л. П. Рассказова, К. В. Скоркіна, О. Г. Теплякова, О. М. Хлобустова та інших;

б) українських вчених: істориків: В. К. Барана, С. І. Білоконя, О. І. Божка, Д. В. Веденєєва, Т. В. Вронської, В. А. Греченка, В. М. Даниленка, В. А. Золотарьова, С. В. Кульчицького, С. П. Лясковської, І. Є. Ніколаєва, В. М. Нікольського, Р. Ю. Подкура, І. В. Терлецької, А. С. Чайковського, В. В. Ченцова, Ю. І. Шаповала, М. М. Шитюка та інших; юристів: О. П. Бенька, Б. В. Бернадського, І. Г. Біласа, Л. В. Бородича, О. М. Головка, О. М. Калюка, Я. Ю. Кондратьєва, В. В. Лемака, О. М. Мироненка, П. П. Михайленка, О. І. Олійника, В. Г. Пилипчука, В. І. Пристайка, В. В. Россіхіна, В. М. Чиснікова, І. Б. Усенка, О. М. Шармар, А. Є. Шевченка, Ю. С. Шемшученка, О. Н. Ярмиша.

Не зменшуючи важливості праць згаданих науковців, слід констатувати, що серед них переважають загальноісторичні роботи, які «вторгаються» у сферу історико-правової проблематики. В історико-правовій науці відсутнє комплексне дослідження проблеми функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму.

За роки незалежності, завдяки демократизації, змінам у законодавстві, спростився доступ до архівних матеріалів, що сприяло введенню до наукового обігу нових джерел з історії радянських органів державної безпеки в Україні. Незважаючи на це, актуальною залишається проблема їх спеціального прочитання, інтерпретації з точки зору історико-правового дослідження. «Відкриття» архівів створило додаткові можливості для подальших пошуків нових матеріалів, поповнення джерельної бази, її історико-правової обробки. Така робота була здійснена автором в межах розв'язання наукової проблеми дисертаційного дослідження.

Усе наведене вище дає підстави стверджувати про необхідність опрацювання з позицій сучасної правової науки історичного досвіду нормативного регулювання організації та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до Основних напрямів наукових і науково-технічних досліджень у системі Служби безпеки України, затверджених наказом ЦУ СБ України від 8 квітня 2017 р. № 209; планів наукової діяльності Національної академії Служби безпеки України та кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України за 2012–2020 рр.

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає в тому, щоб на основі вивчення архівних матеріалів, історико-правової літератури, законодавчих і підзаконних актів, нормативних документів партійних органів СРСР і УРСР висвітлити юридичний статус, організаційну структуру та правозастосовну діяльність радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.), визначити їх роль і місце в системі тоталітарного владарювання.

Досягнення цієї мети потребує розв'язання таких *завдань*:

– визначити теоретико-методологічні засади, проаналізувати історіографію та охарактеризувати джерельну базу наукового дослідження;

- виявити причини, передумови, основні етапи та юридичний зміст трансформації каральних структур СРСР і УСРР у 1930–1934 рр.;
- виділити та охарактеризувати основні етапи еволюції радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму;
- виокремити особливості організації місцевих територіальних органів державної безпеки;
- з'ясувати специфіку юридичного статусу, організаційно-структурної побудови та підпорядкованості органів військової контррозвідки в Україні;
- розкрити функціональну та організаційно-структурну своєрідність органів державної безпеки на транспорті в Україні;
- висвітлити організаційно-правові засади функціонування військ, етапи їх розвитку в складі органів державної безпеки;
- визначити основні способи комплектування особового складу радянських органів державної безпеки та охарактеризувати процедуру підбору на службу;
- розглянути питання нормативного регулювання організації системи підготовки кадрів в органах державної безпеки;
- з'ясувати юридичну регламентацію порядку проходження служби в органах державної безпеки;
- охарактеризувати механізм державного терору, його складові елементи, роль у функціонуванні цього механізму органів державної безпеки;
- виявити основні форми квазісудової діяльності органів державної безпеки;
- висвітлити сутність і зміст державного та партійного контролю за органами державної безпеки його напрями, форми і методи;
- проаналізувати стан прокурорського нагляду за органами державної безпеки та визначити тенденції його розвитку в цей період.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що склалися за часів панування в Україні тоталітарного режиму в сфері організації та діяльності радянських органів державної безпеки.

Предметом дослідження є радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.).

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1929 р. до 1953 р., тобто весь період панування в Україні тоталітарного режиму, а саме від згортання нової економічної політики й проголошення тези про «загострення класової боротьби» і до смерті Й. Сталіна, головного творця і натхненника системи тоталітарного владарювання. Після цього розпочалися процеси поступового демонтажу сталінської моделі тоталітаризму.

Методи дослідження зумовлюються метою, специфікою об'єкта, предмета та завдань роботи. Ключову роль відіграє інтегративний підхід, який дає можливість досліджувати генезис та розвиток радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму як один з елементів партійно-державного механізму, в сукупності зв'язків з іншими каральними структурами, партійними та державними інституціями. Методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів.

Серед філософських підходів перевага була надана *діалектичному методу* наукового пізнання. Його використання дозволило розглянути організацію та

діяльність радянських органів державної безпеки в Україні як частину загальної системи тоталітарного владарювання, в розвитку, взаємозв'язку та взаємодії з іншими партійними, державними інститутами й суспільними явищами (розділи 2–5).

В роботі використано загальнонаукові методи. *Структурний метод* сприяв визначенню ролі органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР у забезпеченні державної безпеки, виявленню особливостей їх структурної побудови на території УРСР, зумовлених місцевими умовами та загальносоюзними тенденціями (розділи 2, 3). Застосування *функціонального методу* дало можливість з'ясувати функціональну відповідність органів державної безпеки та підпорядкованих їм військових формувань, виконанню завдань, поставлених перед ними партійними структурами на різних етапах еволюції тоталітарного режиму в Україні, визначити форми взаємодії з органами міліції, суду, прокуратури в проведенні репресивної діяльності (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 5.1, 5.2, 5.4). *Метод системного аналізу* дав змогу комплексно розглянути та визначити етапи трансформації радянських органів державної безпеки й інших каральних структур упродовж 1930–1934 рр. Системний підхід було застосовано в процесі дослідження механізму державного терору, питань підбору та підготовки кадрів, аналізу державного та партійного контролю, стану прокурорського нагляду за органами державної безпеки (підрозділи 2.1, 4.1, 5.1., 5.3, 5.4). *Історичний метод* допоміг здійснити аналіз перетворень системи каральних органів, факторів і передумов, які сприяли цьому, розвитку структурних підрозділів, напрямів їх діяльності, правового статусу особового складу, нормативного регулювання порядку проходження служби (розділи 2, 3, підрозділ 4.2). Для опрацювання джерельної бази наукового дослідження застосовувався *історіографічний метод* (розділ 1). Вивчення радянських органів державної безпеки в Україні як специфічного державного інституту забезпечив *інституційний метод*. Він дав змогу дослідити внутрішні механізми функціонування організаційної структури, здійснення повноважень, взаємодії та взаємовпливу політичних, ідеологічних, юридичних і організаційних факторів (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5). За допомогою *термінологічного методу* досліджено розвиток термінів «державна безпека», «радянські органи державної безпеки» «державний терор», «механізм державного терору», їх співвідношення та розуміння в досліджуваний період і на сучасному етапі розвитку юридичної науки (підрозділи 1.1, 5.1). Смісл юридичних норм, які регулювали організацію та діяльність органів державної безпеки, допоміг виявити *метод герменевтики*. Це стосувалося також правозастосовних актів, які видавалися на виконання цих норм або з метою їх роз'яснення. Герменевтичний підхід сприяв пізнанню текстів архівних документів і матеріалів, монографічної літератури, іншої наукової продукції, дозволив здійснити їх аналіз і адекватну оцінку їх змісту (розділи 2, 3, 4, 5).

До спеціальних (конкретно-наукових) методів, які використовувалися в роботі, належать *формально-юридичний, історико-правовий, історико-порівняльний і порівняльно-правовий*. З їх допомогою вдалося розтлумачити поняття у сфері діяльності органів державної безпеки, які з часом змінювали свій внутрішній зміст, здійснити періодизацію предмета дослідження, виокремити чотири етапи в розвитку юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної

безпеки, виявити закономірності, спільні ознаки та особливості їх функціонування на різних стадіях еволюції тоталітарної держави (розділи 1, 2, 5).

Емпіричну основу дисертації склали результати вивчення матеріалів фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Галузевого державного архіву Служби безпеки (ГДА СБ) України, Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ (ГДА МВС) України. До емпіричної бази належать законодавчі та підзаконні акти СРСР і УРСР, опубліковані в офіційних виданнях, нормативно-правові акти ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ, наркоматів (міністерств) СРСР і УРСР, публікації в періодичних виданнях досліджуваного часового відтинку, дисертації, автореферати, підручники, посібники, словники, енциклопедії, довідкова література, мемуари.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним історико-правовим дослідженням, у якому на основі вивчення архівних документів, праць науковців, публікацій у періодичних виданнях та інших джерел висвітлена наукова проблема, що полягає у розкритті юридичних засад функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). В рамках цієї проблематики досліджені різноманітні аспекти еволюції юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР, їх місцевих територіальних і спеціалізованих органів, військових формувань, специфіка кадрового забезпечення, контроль та нагляд за діяльністю органів державної безпеки, їх місце та роль у механізмі тоталітарного владарювання.

За результатами проведеної роботи обґрунтовано нові теоретичні положення, сформульовані висновки та пропозиції, які виносяться на захист:

вперше:

– встановлено, що поняття державної безпеки в нормативно-правових актах і юридичній літературі в період панування тоталітарного режиму в Україні чітко не розкривалося, тлумачилося занадто абстрактно, що створювало можливості для партійно-державного керівництва, виходячи з міркувань політичної доцільності, довільно розширювати повноваження органів державної безпеки;

– сформульовано авторське визначення поняття «радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму»: це спеціальні державні структури СРСР і УРСР, які мали особливий порядок формування, організації, діяльності, підпорядкованості, підконтрольності та в різний час були наділені повноваженнями у сфері здійснення розвідувальної, контррозвідувальної, квазісудової діяльності, політичного розшуку, дізнання, слідства, охорони державних кордонів, державної таємниці, громадської безпеки та громадського порядку, забезпечення виконання покарань стосовно осіб, які були засуджені за вчинення «контрреволюційних злочинів»;

– доведено, що під державним терором в період панування тоталітарного режиму в Україні слід розуміти систему репресивних заходів, які здійснювалися та забезпечувалися державною владою стосовно політичних противників, опозиціонерів й інших небезпечних для правлячого режиму осіб, мали неправовий характер, відзначалися масовими масштабами, спрямовувалися на фізичне

знищення, позбавлення чи обмеження волі або інше суттєве порушення фундаментальних (основоположних) прав і свобод людини з метою залякування широких верств населення для утримання недемократичної влади та досягнення тотального контролю над суспільством;

– визначено з огляду на політико-правову еволюцію радянської системи владарювання власну авторську періодизацію розвитку радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму: перший етап (1929–1934 рр.), коли в умовах утвердження тоталітарного режиму внаслідок змін в організаційній структурі та повноваженнях оперативних і неоперативних підрозділів органів державної безпеки пріоритети в їхній діяльності були спрямовані на боротьбу з опозицією та «антирадянськими» настроями, здійснення політичних репресій, організацію «розкуркулення», голодомору, інших масових каральних заходів, встановлення контролю за фінансово-економічною сферою; другий етап (1934–1939 рр.), під час якого в процесі подальшого зміцнення тоталітарного режиму в складі організаційної структури НКВС відбувалася еволюція юридичного статусу та діяльності органів державної безпеки в напрямку централізації управління загальними та спеціалізованими контррозвідувальними підрозділами для забезпечення масштабних репресивно-каральних акцій; третій етап (1939–1945 рр.), який відображав специфіку перетворень, що сталися в організації та діяльності органів державної безпеки в період Другої світової війни та режиму воєнного стану, зокрема структурне відокремлення від органів внутрішніх справ, зосередження на розвідувальній та контррозвідувальній роботі, а під час бойових дій – на диверсійній роботі в тилу противника та «очищенні» звільненої території від «зрадників» і «антирадянських елементів»; четвертий етап (1946–1953 рр.), який характеризується трансформацією органів державної безпеки у повоєнний час в умовах завершальної фази сталінщини та початку «холодної війни», коли повноваження органів МДБ УРСР були значно розширені, що супроводжувалося, з одного боку, активізацією традиційних напрямів діяльності у сфері захисту державної безпеки, з іншого, наділенням їх функціями, не властивими для спецслужб, зокрема у сфері охорони громадського порядку та боротьби із загальнокримінальною злочинністю;

– обґрунтовано, що створення єдиного централізованого організаційного механізму НКВС СРСР і НКВС УРСР, який забезпечував органам державної безпеки керівництво та контроль за сферою охорони громадського порядку, паспортною системою і системою виконання покарань, військовими формуваннями спеціального призначення, стало результатом комплексної, багатоетапної трансформації державних «силових» структур, яка була здійснена радянським партійно-державним керівництвом упродовж 1930-1934 рр.;

– встановлено, що система місцевих територіальних органів державної безпеки визначалася існуючим в УРСР адміністративно-територіальним поділом, а її базову ланку від 1934 р. становили обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ, у підпорядкуванні яких у різний час перебували міські, районні, окружні, повітові відділи, міські та районні відділення НКВС–НКДБ–МДБ, хоча в певні хронологічні періоди функціонували також екстериторіальні місцеві структури – оперативні сектори ДПУ (1930–1932 рр.), як регіональні органи, та оперативні групи НКВС–

НКДБ–МДБ (1939 р. – у Західній Україні, у 1946 р. – на Закарпатті), як тимчасові утворення для організації постійної структури місцевого апарату;

– виявлено та розкрито особливості організації та діяльності впродовж 1943–1953 рр. відділів «Смерш» НКВС УРСР і відділів контррозвідки НКВС–МВС УРСР, які здійснювали функції військової контррозвідки в органах міліції, пожежної охорони, в інших воєнізованих формуваннях, військових частинах, закладах і установах НКВС–МВС, зокрема це відокремленість вказаних структур від інших органів військової контррозвідки та централізована відомча підпорядкованість;

– доведено, що в процесі визначення юридичного статусу органів державної безпеки на транспорті радянська партійно-державна верхівка використала досвід жандармської залізничної поліції часів Російської імперії, закріпивши принцип функціональної багатоманітності цих спеціалізованих органів, який забезпечив поєднання ними повноважень у різних сферах діяльності (політичний розшук, охорона громадського порядку, боротьба із загальнокримінальною злочинністю, здійснення окремих соціально-економічних і загальногосподарських функцій);

– комплексно висвітлено розвиток юридичного статусу військ органів державної безпеки у період панування тоталітарного режиму, з виділенням трьох етапів, зумовлених змінами у їх відомчій підпорядкованості: перший (1929–1934 рр.), на якому відбулося збільшення чисельності і розширення функцій військ, формування окремих видів внутрішніх військ, визначення принципів і засад їх взаємодії з територіальними органами державної безпеки; другий етап (1934–1947 рр.) характеризувався виведенням військ з прямого підпорядкування органам державної безпеки та включенням їх в якості відокремлених структурних підрозділів до складу НКВС–МВС; третій етап (1947–1953 рр.), коли з мотивів необхідності ліквідації українського національно-визвольного руху, а також забезпечення збереження державної таємниці та підтримання режиму «залізної завіси», було відновлено підпорядкованість органам державної безпеки військ спеціального призначення – внутрішніх, прикордонних і урядового зв'язку;

– виявлено, що намагання партійно-державного керівництва СРСР і МДБ СРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. перетворити війська МДБ в Україні на зразкові, елітні військові підрозділи успіху не мали, рівні дисципліни, морально-психологічного стану та бойової готовності залишалися низькими;

– проаналізовано відомчу нормативно-правову базу, яка регулювала процес комплектування кадрового складу радянських органів державної безпеки в Україні та практику її реалізації, що дало змогу визначити два основні шляхи кадрового поповнення спецслужби в цей час (пряме зарахування на посади і відбір до відомчих навчальних закладів з подальшим призначенням на посади) однак в обох випадках перевага надавалася членами партії (комсомолу), політично відданим режиму, які пройшли процедуру спецперевірки та відповідали іншим вимогам (вік, стан здоров'я, рівень освіти, служба в армії тощо);

– встановлено, що система підготовки кадрів радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму носила жорстко централізований характер і представляла собою комплекс заходів, який включав навчання співробітників на потоках підготовки, перепідготовки, удосконалення діяльності оперативного складу відомчих навчальних закладів, в органах і

підрозділах без відриву від служби, проходження вечірніх курсів із загальноосвітньої підготовки, заочне партійно-політичне навчання;

– проаналізовано як єдину систему механізм державного терору, його складові – політичну, ідеологічну, нормативну та інституційну, а саме ідеологічні настанови та політичні рішення вищого партійно-державного керівництва щодо проведення репресій, акти кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства, спрямовані на їх реалізацію, мережу партійних структур і каральних органів (органи державної безпеки, суди, квазісудові установи, прокуратура), які були виконавцями злочинних рішень і норм репресивного законодавства;

– виділено основні форми квазісудової діяльності органів державної безпеки: делегування співробітників до складу спеціальних судів, пряме здійснення окремими структурними підрозділами квазісудових функцій, забезпечення діяльності «трійок» і «двійок», спрямування в адміністративному порядку справ, які розслідувалися органами державної безпеки УРСР, до позасудових установ СРСР;

– доведено, що державний контроль за органами ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ носив формальний характер і був з часом фактично припинений, натомість контрольні функції партійних структур посилювалися та були поширені на діяльність, організаційну структуру та кадровий склад органів державної безпеки;

– встановлено, що основними формами партійного контролю за органами державної безпеки в досліджуваний період були: ознайомлення з документами та матеріалами про напрями роботи; заслуховування звітів про її результати; обстеження та перевірка підрозділів; попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності; участь партійних функціонерів у комісіях з відбору на службу; погодження призначень в партійних органах на «номенклатурні посади»; звітування перед партійними органами про кадрову роботу та основні напрями агентурно-оперативної діяльності; організація в органах державної безпеки партійних і комсомольських осередків і їх підзвітність відповідним партійним і комсомольським структурам; партійно-політичне виховання особового складу; включення керівництва органів державної безпеки до складу відповідних партійних органів – ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У;

– вказано на те, що централізація органів прокуратури сприяла кадровому та організаційно-функціональному виокремленню прокурорського нагляду за органами державної безпеки від загальної системи прокурорського нагляду, вихолощенню його змісту, коли він втратив самостійний характер і перетворився на політичний інструмент в руках партійно-державної бюрократії для реагування лише на окремі найбільш кричущі факти порушень законодавства;

– введено до наукового обігу архівні документи та матеріали за темою дослідження, які раніше не були оприлюднені та не використовувалися в історико-правовій науці, по-новому переосмислено низку законодавчих і підзаконних актів, які регулювали організацію діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у досліджуваний період;

удосконалено:

– характеристику поняття тоталітарного режиму та його хронологічних рамок в Україні, а також партійно-державного механізму як організаційної основи тоталітарної системи владарювання;

– теоретичні положення щодо особливостей застосування спеціальних (конкретно-наукових) методів дослідження під час вивчення історії радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму;

– оцінку юридичної процедури скасування ОДПУ і ДПУ УСРР, яка передбачала припинення їх існування не внаслідок ліквідації, а шляхом введення до складу нових державних органів, якими стали НКВС СРСР і НКВС УСРР;

дістали подальшого розвитку:

– висвітлення нормативного регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки в досліджуваній період;

– характеристика правового статусу місцевих територіальних органів державної безпеки в період панування тоталітарного режиму;

– аналіз юридичного регулювання основних завдань органів державної безпеки в умовах початку Другої світової війни.

Практичне значення отриманих результатів. Сформульовані та викладені в дисертації положення, узагальнення, висновки та пропозиції мають як загальнотеоретичне, так і прикладне значення для розвитку історико-правової науки України загалом та історії спецслужб і правоохоронних органів, зокрема. Результати проведеного дослідження можуть бути використані у:

– *науково-дослідній діяльності* – як основа для подальшого розроблення історико-правових проблем генезису радянських спецслужб і правоохоронних органів в Україні, а також під час проведення науково-дослідних робіт з історії спецслужб у Національній академії Служби безпеки України (акт впровадження Національної академії Служби безпеки України від 21 січня 2020 р.);

– *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія розвідки та контррозвідки в Україні», «Історія України» (акт впровадження Національної академії Служби безпеки України від 9 січня 2020 р.).

– *правотворчій діяльності* – в процесі законопроектної роботи з розробки правових засад реформування Служби безпеки України (акт впровадження Центру забезпечення реформування СБУ (Офісу управління проектами) Апарату Голови Служби безпеки України від 28 січня 2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано дисертантом самостійно. Положення та висновки, які викладені в дисертації та складають її наукову новизну, розроблені автором особисто. У колективній монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» внесок автора полягає у висвітленні в рамках одноосібного підрозділу проблеми взаємодії органів державної безпеки з судовими установами УРСР щодо здійснення державного терору в міжвоєнний період (1922-1941 рр.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення, рекомендації та висновки дисертаційної роботи були обговорені та схвалені на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України, де була виконана дисертація. Результати наукового дослідження були оприлюднені на

36 вітчизняних і міжнародних наукових форумах: «Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.); «Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи» (Феодосія, 15-18 вересня 2002 р.); «Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи» (Рівне, 6–8 червня 2003 р.); «Історико-правові проблеми автономізму та федералізму» (Севастополь, 22–24 вересня 2003 р.); «Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва» (Бахчисарай, 10-13 вересня 2004 р.); «Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти» (Балаклава, 4–7 вересня 2005 р.); «XV історико-правова конференція, присвячена пам'яті професора К. Г. Федорова» (Запоріжжя, 2–4 вересня 2006 р.); «Проблеми протидії злочинності: історико-правовий аспект» (Стерегущє, 13–17 вересня 2007 р.); «Державна політика у сфері запобігання тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України» (Київ, 31 жовтня 2008 р.); «Поняття, терміни і категорії історико-правової науки» (Миколаїв, 23–26 квітня 2009 р.); «Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність» (Рівне, 4–6 грудня 2008 р.); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення» (Суми, 4–5 червня 2010 р.); «Методологічні проблеми історико-правових досліджень» (Алушта, 24–26 вересня 2010 р.); «Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність» (Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин» (Суми, 10–11 червня 2011 р.); «Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку» (Саки, 16–18 вересня 2011 р.); «Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення» (Острог, 16 березня 2012 р.); «Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність» (Одеса, 27–29 квітня 2012 р.); «Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах» (Євпаторія, 21–23 вересня 2012 р.); «Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова» (Рівне, 13–16 червня 2013 р.); «Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність» (Феодосія, 19–22 вересня 2013 р.); «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції» (Київ, 19 грудня 2013 р.); «Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід» (Чернігів, 4–6 липня 2014 р.); «Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі» (Берегове, 27–30 листопада 2014 р.); «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми» (Полтава, 28–31 травня 2015 р.); «Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей)» (Коблеве, 17–20 вересня 2015 р.); «Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки» (Тисмениця, 27–29 травня 2016 р.); «Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського» (Дубно, 22–25 вересня 2016 р.); «Концепція та методологія історії українського права» (Київ, 28 квітня 2017 р.); «Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки : до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.» (Дніпро, 1–4 червня 2017 р.); «Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури

суспільства: до 500-річчя Реформації» (Колочава, 14–17 вересня 2017 р.); «Верховенство права та місцеве самоврядування в Україні» (Київ, 16 грудня 2016 р.); «Західні та східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки» (Вінниця, 1–3 червня 2018 р.); «Місцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки» (Львів, 2–3 листопада 2018 р.); «Українське правознавство в антропологічному вимірі та європейському правовому просторі: історія, сучасність, перспективи» (Умань, 30 травня – 3 червня 2019 р.) ; «Феномен українського права: історичні витoki та сучасна парадигма» (Глухів, 7–10 листопада 2019 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення, висновки та узагальнення дисертації знайшли відображення в 2 одноосібних монографіях, одноосібному підрозділі колективної монографії, 24 наукових статтях (20 з яких опубліковані у фахових виданнях України в галузі юридичних наук і 4 – в наукових періодичних виданнях інших держав), 33 працях апробаційного характеру, а також у 26 працях, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Праця містить анотації українською та англійською мовами, список публікацій здобувача за темою дисертації, вступ, п'ять розділів, які охоплюють 17 підрозділів, висновки, список використаних джерел (539 найменувань на 37 сторінках), а також додатки (на 20 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 475 сторінок, з яких основний текст – 389 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, окреслюється зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами, визначаються мета, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, аргументується наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, а також наводяться відомості щодо публікацій та апробацій результатів дослідження.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади, історіографія та джерельна база дослідження» складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Поняттєво-термінологічний апарат і методологія дослідження»* опрацьовано теоретичні поняття та категорії, які використовувалися в дисертації. Уточнено окремі риси та ознаки тоталітарного режиму в Україні, його хронологічні межі. Доведено, що період панування тоталітарного режиму в Україні (1929–1953 рр.) був апогеєм недемократичної влади, піком державного терору.

Історико-правове дослідження радянських органів державної безпеки здійснювалося на підставі інтегративного підходу та комплексу філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів. Серед них: діалектичний, структурний, функціональний, метод системного аналізу, історичний, історіографічний, інституційний, термінологічний, метод герменевтики, формально-юридичний, історико-правовий, історико-порівняльний і порівняльно-правовий. Їх використання забезпечило повноту, всебічність і об'єктивність дисертації.

У *підрозділі 1.2 «Історіографія проблеми та джерельна база дослідження»* проаналізовано наукову літературу та джерела досліджуваної проблеми.

Наукова розробка обраної теми представлена працями, які були поділені на дві категорії: 1) праці дослідників радянського періоду; 2) твори сучасних науковців.

У радянський час історія органів державної безпеки досліджувалась у «закритих» закладах КДБ СРСР. «Відкритих» праць було обмаль.

Сучасні роботи за змістовно-тематичним критерієм поділено на сім груп:

– дослідження, які висвітлюють репресивну діяльність органів державної безпеки та державний терор в Україні. Історичні: В. К. Барана, С. І. Білоконя, Т. В. Вронської, В. М. Даниленка, С. В. Кульчицького, І. Є. Ніколаєва, В. М. Нікольського, Р. Ю. Подкура, Е. П. Петровського, О. Г. Теплякова, І. В. Терлецької, В. В. Ченцова, Ю. І. Шаповала, М. М. Шитюка та інших. Історико-правові: І. Г. Біласа, О. П. Бенька, О. М. Головка, В. А. Греченка, О. М. Мироненка, О. І. Олійника, Л. П. Рассказова, І. Б. Усенка, Ю. С. Шемшученка, О. Н. Ярмиша;

– роботи щодо структури та кадрового складу органів державної безпеки В. А. Золотарьова, О. І. Кокуріна, А. І. Колпакіді, М. В. Петрова, В. І. Пристайка, К. В. Скоркіна, В. М. Чиснікова, Ю. І. Шаповала;

– праці Б. В. Бернадського, Д. В. Веденєєва, В. П. Ворожка, С. П. Ляковської, О. Б. Мозохіна, Д. А. Пащенко, О. М. Шармар, А. Є. Шевченка, присвячені аналізу різних напрямів діяльності органів державної безпеки (захист державної таємниці, «політичний контроль», протидія «економічній контрреволюції», обмежувальні заходи, розвідувально-диверсійна, контррозвідувальна робота тощо);

– роботи О. І. Божка, Л. В. Бородича, О. М. Калюка, А. І. Колпакіді, В. Г. Пилипчука, Д. П. Прохорова, А. Є. Шевченка, в яких досліджуються спеціалізовані органи та військові формування системи державної безпеки;

– дослідження проблем прокурорського нагляду за діяльністю органів державної безпеки Л. М. Маймескулова, Д. А. Тихоненкова, С. А. Черниченка;

– роботи Г. М. Іванової, Я. Ю. Кондратьєва, П. П. Михайленка, В. В. Россіхіна, в яких висвітлено діяльність органів державної безпеки в контексті розвитку кримінального законодавства, пенітенціарної системи, відносин з органами міліції;

– праці іноземних дослідників Д. Баррона, Р. Конквеста, Е. Епплбом та інших.

Джерельну базу дисертації становлять законодавчі акти СРСР і УРСР, підзаконні нормативні та правозастосовні акти ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР, окремих наркоматів (міністерств) СРСР, періодичні та довідкові видання, збірники документів, мемуари співробітників органів державної безпеки.

У процесі роботи над дисертацією використано матеріали архівних справ, що зберігаються у ГДА СБ України, ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА МВС України. Значна частина документів введена до наукового обігу вперше.

Розділ 2 «Юридичний статус, організаційна структура та діяльність органів державної безпеки» представлено п'ятьма підрозділами.

У підрозділі 2.1 «Передумови та основні етапи перетворень системи каральних органів СРСР і УСРР. Юридичне оформлення створення НКВС СРСР і УСРР» досліджено трансформацію системи каральних органів у 1930–34 рр.

Перебудова системи каральних органів здійснювалася у кілька етапів. На першому (1930–32 рр.) ліквідовано НКВС УСРР, органи міліції та карного розшуку негласно підпорядкували органам державної безпеки, сформовано відомчу систему виправно-трудоустанов. На другому етапі (1932–33 рр.) відбулося офіційне

включення органів міліції і карного розшуку в організаційну систему органів державної безпеки, формування підконтрольної їм паспортної системи, яка вводила тотальний контроль за особами. На третьому (1934 р.) було створено НКВС, який об'єднав усі ланки каральної системи – органи державної безпеки, міліції та карного розшуку, паспортну систему, виправно-трудова установи, спеціальні війська.

В процесі створення НКВС СРСР і УСРР в 1934 р. було застосовано юридичну конструкцію, за якої ОДПУ і ДПУ УСРР припинили існування не внаслідок ліквідації, а шляхом введення до складу нових державних органів, якими стали НКВС СРСР і НКВС УСРР. Це забезпечило правонаступність між ОДПУ–ДПУ і НКВС. В новій організаційній структурі ключову роль відгравали органи державної безпеки, а їх співробітники посідали керівні посади у всіх підрозділах наркомату.

У підрозділі 2.2 «Розвиток юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки у період утвердження тоталітарного режиму (1929–1934 рр.)» характеризується реорганізація структури оперативних і неоперативних підрозділів, зміни пріоритетів в їх діяльності.

Спеціалізованим органом політичного розшуку став секретно-політичний відділ ДПУ. Каральні повноваження органів державної безпеки спрямовувалися на ліквідацію партійної опозиції, виявлення членів «антирадянських» партій, колишніх чинів царської адміністрації, виконання планів державних хлібозаготівель, виявлення осіб, які приховують хліб, застосування до них репресій, організацію «розкуркулення», проведення блокування охоплених голодом районів під час голодомору 1932–33 рр., інших позаекономічних заходів на селі.

Органи ДПУ посилили контроль за фінансово-економічною сферою. Діяльність іноземних фірм кваліфікувалася як «економічне шпигунство». Заборонялася вільна торгівля валютою, золотом, іншими дорогоцінними металами. У 1930–1933 рр. економічними органами ДПУ була проведена низка масових операцій із вилучення у населення золота, валюти та інших цінностей.

Відзначено, що згідно з нормами КПК 1927 р. органи державної безпеки визнавались органами дізнання, однак окремими нормативно-правовими актами їм надавалось право проводити попереднє слідство. Воно велося з чисельними порушеннями законодавства. Зупинити вакханалію свавільних арештів була покликана інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. Органам ОДПУ для проведення арешту потрібно було отримати попередню згоду прокурора. Однак, з цієї норми існували винятки, які практично нівелювали її чинність.

«Інструкція з ведення таємного діловодства» 1928 р. визначила повноваження органів державної безпеки у сфері секретного діловодства, допуску до роботи з секретними документами, здійснення інших заходів із захисту інформації.

На Спецвідділ ОДПУ–НКВС СРСР і його місцеві структури було покладено «агентурний контроль» за офіційними радіостанціями, радіолюбителями, виявлення та перехоплення роботи нелегальних радіостанцій.

У підрозділі 2.3 «Еволюція юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки на етапі подальшого зміцнення тоталітарного режиму (1934–1939 рр.)» характеризується розвиток органів державної безпеки як складової ланки багатofункціонального НКВС.

У розвитку органів державної безпеки виділено чотири етапи: на першому (липень 1934 – листопад 1936 рр.) зберігалася організаційна структура ОДПУ–ДПУ; під час другого (листопад 1936 – березень 1938 рр.) проведена перебудова ГУДБ (УДБ) НКВС; на третьому (березень – вересень 1938 рр.) замість ГУДБ (УДБ) створено підрозділи, які займалися забезпеченням державної безпеки; на четвертому (вересень 1938 – вересень 1939 рр.) відновили існування ГУДБ (УДБ), забезпечення державної безпеки здійснювали також інші відокремлені підрозділи.

Згідно з наказом НКВС СРСР № 00321 «Про порушення елементарних основ слідчої роботи» від 15 серпня 1935 р. введено в дію нову інструкцію про порядок провадження слідства органами державної безпеки.

«Державне репресивне свавілля» після видання постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р. призупинилося. Були ліквідовані позасудові органи, відновлено слідчі підрозділи. 22 липня 1939 р. прийнята інструкція про порядок проведення операцій (обшуків, арештів) ГУДБ НКВС, яка закріпила «лібералізацію» каральної політики. Ці зміни мали «косметичний» характер, були «політичною кампанією», а тому репресивна діяльність не зупинялася, уповільнилися лише її темпи та обсяги.

Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки регулювали Положення про тюрми ГУДБ НКВС СРСР для утримання підслідних і Правила внутрішнього розпорядку в тюрмах ГУДБ НКВС СРСР для підслідних. Згідно з наказом НКВС СРСР № 00839 від 28 липня 1939 р. було введено в дію нове Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних.

Контроль за діяльністю радіостанцій регулювався інструкціями 1937 р. про порядок видачі дозволів на радіоустановку й допуск до радіороботи та про порядок обліку органами УДБ НКВС діючих секретних радянських радіостанцій.

У підрозділі 2.4 «Зміни у системі органів державної безпеки в період Другої світової війни та режиму воєнного стану (1939–1945 рр.)» висвітлено функціонування органів державної безпеки УРСР в умовах воєнного часу.

З початком Другої світової війни відбулося розгортання органів державної безпеки на приєднаних землях Західної України, Бессарабії та Північної Буковини. Органи державної безпеки було відокремлено від органів внутрішніх справ. 3 лютого 1941 р. створено НКДБ СРСР. Указ Президії ВР УРСР «Про поділ народного комісаріату внутрішніх справ УРСР» було видано 12 березня 1941 р. Зміни та доповнення до Конституції УРСР визначили НКДБ УРСР союзно-республіканським наркоматом. Його штати закріпив наказ НКДБ УРСР № 0019 від 26 травня 1941 р.

Структура та задачі НКДБ УРСР встановлювалися відповідно до структури та задач НКДБ СРСР. До відання НКДБ належали: розвідувальна робота за кордоном, боротьба з іноземними розвідками, розробка та ліквідація залишків «антирадянських партій і контрреволюційних формувань», охорона керівників партії та уряду.

Повноваження органів державної безпеки у сфері захисту державної таємниці були розширені з прийняттям 2 січня 1940 р. «Інструкції щодо ведення таємних і мобілізаційних робіт і діловодства в установах і підприємствах» і Переліку головних відомостей, які складають державну таємницю. Режим секретності в органах державної безпеки регулював наказ НКВС СРСР № 001569 від 18 грудня 1940 р.

В умовах воєнного часу НКДБ СРСР і НКВС СРСР 20 липня 1941 р. були об'єднані. На початку серпня 1941 р. були злиті НКДБ і НКВС УРСР. 4-й відділ НКВС УРСР розгорнув роботу з організації партизанських загонів, диверсійно-розвідувальних груп, винищувальних батальйонів і груп, закладки радіостанцій. Для забезпечення потреб «зафронтової роботи» при 4-му відділі НКВС УРСР організували школу з підготовки радистів.

Формування НКДБ УРСР розпочалося в червні 1943 р. в м. Калач Воронежської області РРФСР. В УРСР органи НКДБ працювали у формі оперативних груп. У березні 1944 р. НКДБ УРСР повернувся до Києва. Почалася «очистка звільнених територій», пошуки колаборантів й «іншого антирадянського елементу».

Відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00101 від 22 березня 1944 р. було затверджено Положення про внутрішні тюрми та ВТК НКДБ СРСР і Правила внутрішнього розпорядку для ув'язнених, які утримуються в тюрмах НКДБ.

Інструкція з секретного діловодства в органах державної безпеки від 26 травня 1945 р. передбачала проведення перевірок зберігання наказів НКДБ–МДБ СРСР.

Органи НКДБ здійснювали військову цензуру, під керівництвом органів НКВС залучалися до боротьби з українським визвольним рухом, виконували роботу зі встановлення збитків, завданих нацистами, перевіряли правильність і своєчасність здачі в прибуток держави трофейних і безгосподарних цінностей тощо.

У підрозділі 2.5 «Трансформація організації та діяльності органів державної безпеки у повоєнний час (1946–1953 рр.)» розглянуто структурно-функціональні зміни органів НКДБ–МДБ в умовах початку «холодної війни».

У 1946 р. НКДБ СРСР був перейменований на МДБ СРСР. Під приводом захисту від «імперіалістичної загрози» на підставі рішення ПБ ЦК ВКП(б) від 4 травня 1946 р. були розширені повноваження та змінено структуру органів державної безпеки. Розшук «державних злочинців» покладался на 4 управління МДБ. Для контролю за політичними настроями, боротьби з «антирадянськими проявами», виявлення авторів і розповсюджувачів «антирадянських» листів і анонімних документів, захисту державної таємниці, проведення оперативно-технічних заходів створили 5 управління МДБ.

У новій зовнішньополітичній обстановці пріоритетом підрозділів 2-го (контррозвідувального) управління МДБ УРСР стала боротьба з американською, англійською та китайською (уряд Чан Кай-ши) розвідками.

На створені підрозділи 2-Н МДБ УРСР було покладено керівництво боротьбою з ОУН–УПА. Наказ МДБ СРСР № 00207 від 22 квітня 1947 р. визначив основним засобом боротьби з українським підпіллям «корінне покращення якості агентурно-оперативної та слідчої роботи».

Згідно з наказом МДБ СРСР № 00293 від 10 вересня 1949 р. було створено 7 управління МДБ СРСР і 7 відділи МДБ-УМДБ. Вони не вели агентурних розробок, а відповідну інформацію передавали до оперативних підрозділів за лінією роботи.

Наказ МДБ СРСР № 00123 від 4 квітня 1946 р. запровадив нову інструкцію про порядок провадження операцій (обшуків, арештів). Більшість закінчених слідчих справ спрямовувалася в позасудовому порядку. Оперативні підрозділи МДБ продовжували вести слідство, що призводило до порушень «соціалістичної

законності». Наказ МДБ СРСР від 24 липня 1947 р. № 00378 «Про покращення слідчої роботи в органах МДБ» посилив обвинувальну спрямованість слідства.

У 1947 р. з прийняттям низки загальносоюзних актів були розширені права органів державної безпеки у сфері захисту державних секретів. Після створення тюремного відділу МДБ УРСР внутрішні тюрми були переведені під керівництво помічників або заступників начальників УМДБ. Удосконалювалася радіоконтррозвідувальна робота. Обліку та реєстрації в підрозділах «Р» МДБ УРСР підлягали всі радіостанції (військові, морські, річкові, спеціальні, цивільні).

На органи державної безпеки в 1948 р. було покладено здійснення гласного та негласного контролю за адміністративно-репресованими особами. Ведення різних оперативних обліків «полегшувало» пошук «ворогів народу», їх «агентурну розробку», формувало контингенти потенційних жертв тоталітарного режиму.

Згідно з постановою РМ СРСР від 13 жовтня 1949 р. до відання МДБ були передні Головне управління прикордонних військ і Головне управління міліції, а відтак функції з охорони державних кордонів і забезпечення громадської безпеки.

Розділ 3 «Особливості юридичного статусу місцевих територіальних і спеціалізованих органів та військових формувань» має чотири підрозділи.

Підрозділ 3.1 «Місцеві територіальні органи державної безпеки» висвітлює розвиток місцевого апарату радянських спецслужб в Україні.

Система місцевих територіальних органів державної безпеки залежала від адміністративно-територіального поділу УРСР. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. були ліквідовані окружні відділи ДПУ. Запроваджувались 9 оперативних секторів ДПУ, районні, міські відділення ДПУ, райуповноважені ДПУ. Їх статус регулювало Положення про структуру, оперативні й адміністративні функції та права місцевих органів ДПУ УСРР (секторів, міських і районних апаратів), затверджене головою ДПУ УСРР у вересні 1930 р. Після створення в 1932 р. областей оперативні сектори розформували та створили облвідділи ДПУ.

Систему місцевих територіальних органів НКВС УСРР становили обласні УНКВС і прирівняне до них УНКВС по АМСРР (згодом – НКВС Молдавської АРСР). В їх підпорядкуванні в різний час перебували окружні, повітові, міські відділи та районні відділення. Зі створенням НКДБ (в подальшому МДБ) УРСР основною ланкою місцевого апарату стали обласні УНКДБ–УМДБ.

Відновлення місцевих органів НКДБ УРСР відбувалось в кілька етапів і було завершено вже у післявоєнний час зі створенням в лютому 1946 р. УНКДБ по Закарпатській області. На початку 1947 р. відповідно до наказів МДБ СРСР № 07 від 7 лютого і МДБ УРСР № 0077 від 19 квітня було запроваджено градацію місцевих територіальних органів, в залежності від кількості штатних посад, на три групи.

У підрозділі 3.2 «Органи військової контррозвідки» досліджено особливості побудови, організації та діяльності військової контррозвідки в УРСР.

У 1930 р. відбулося злиття військової і цивільної контррозвідки в ОВ. Військову контррозвідку підпорядкували територіальним органам. Були сформовані об'єднані ОВ військових округів і ОВ УДБ НКВС–УНКВС. Їх функції обмежили контррозвідувальною роботою у РСЧА й інших військових формуваннях. Після низки реорганізацій статус військової контррозвідки закріпив наказ НКВС СРСР № 0032 «Про роботу особливих відділів НКВС Союзу РСР» від 14 січня 1939 р.

У лютому 1941 р. військову контррозвідку передали в НКО та НКВМФ СРСР, в складі яких було створено 3-ті управління. Оперативне обслуговування військ НКВС СРСР здійснювали 3-ті відділи НКВС. Координацією діяльності займалися Центральна рада та ради у військових округах, на яких головували представники НКДБ. З початком бойових дій у об'єднаному НКВС було створено Управління ОВ.

Відновлення діяльності в Україні військової контррозвідки розпочалося після організації в складі НКО СРСР і НКВМФ СРСР органів «Смерш». У військових округах були створені УКР «Смерш», в арміях, корпусах і дивізіях – ВКР «Смерш».

Згідно з наказом НКВС СРСР від 15 травня 1943 р. агентурно-оперативну діяльність у військах НКВС, органах міліції, воєнізованої пожежної охорони, Управлінні шосейних доріг і місцевої ППО здійснювали ВКР «Смерш».

Органи «Смерш» в Україні: займалися розшуком і виявленням у збройних силах агентури противника, осіб, які співпрацювали з нацистами, дезертирів, учасників ОУН-УПА; вели боротьбу з німецькими парашутистами; здійснювали «фільтраційну роботу»; протидіяли «антирадянським проявам» у військах і серед цивільного оточення; забезпечували агентурно-оперативне обслуговування «маршових підрозділів», штабів, військових трибуналів і військових прокуратур, об'єктів уразливих щодо диверсій; розслідували правопорушення, контролювали стан військової дисципліни, фіксували факти аморальних вчинків, неналежної поведінки військовослужбовців, інші недоліки в організації служби та доповідали про них військовому командуванню для вжиття відповідних заходів.

Згідно з постановою ПБ ЦК ВКП(б) від 4 травня 1946 р. органи «Смерш» передали до МДБ СРСР. У військових округах були створені УКР МДБ, а в арміях, корпусах, дивізіях, бригадах і гарнізонах – ВКР МДБ. УКР МДБ здійснювали інформування військових рад військових округів. У складі МВС СРСР і УРСР продовжували діяти ВКР з функціями військової контррозвідки.

У підрозділі 3.3 «Органи державної безпеки на транспорті» досліджується розвиток транспортних органів ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ.

Згідно з наказом ДПУ УСРР № 42 від 15 лютого 1932 р. були створені секретно-політичні відділення (групи) ОКТВ ОДПУ й ДТВ ОДПУ. Політичний розшук осіб на транспорті регулював наказ ДПУ УСРР № 359 від 1 серпня 1933 р.

Підпорядкування транспортних органів територіальним визначив наказ НКВС СРСР № 0087 від 26 лютого 1935 р. Низка подальших наказів НКВС УСРР регулювала взаємодію у питаннях оперативного обслуговування залізничного та водного транспорту та «оперативного розшуку» на транспорті.

У 1937 р. ТВ УДБ були перейменовані у 6-ті відділи транспорту та зв'язку і зосередили діяльність на протидії «контрреволюції». Охорону громадського порядку передали до залізничної міліції. Транспортні органи підпорядкували ТВ ГУДБ НКВС СРСР. В УРСР сформували 6 ДТВ ГУДБ і 38 відділень ДТВ.

Після створення НКДБ УРСР у квітні 1941 р. були організовані оперативні відділення і пункти НКДБ у морських портах і на залізницях. З початком бойових дій в липні 1941 р. у складі НКВС СРСР відновили транспортне управління.

З 1943 р. транспортні органи знов увійшли до складу НКДБ. Керівництво ними здійснювало 3 управління НКДБ (з 1946 р. – Транспортне управління МДБ) СРСР. Створене 1947 р. Головне управління охорони (ГУО) МДБ забезпечувало

державну безпеку, політичний розшук, охорону громадського порядку на транспорті. Органи охорони МДБ вели агентурно-оперативну та слідчу діяльність, здійснювали виїмки, обшуки, арешти, застосовували «спеціальні заходи», спрямовані на виявлення «агентури іноземних розвідок і антирадянських елементів», затримували підозрілих осіб, хуліганів, порушників громадського порядку, накладали штрафи, підтримували паспортний режим.

В УРСР діяли ТВ (Управління охорони) 9 залізниць і три водні відділи МДБ. У підпорядкуванні МДБ перебували транспортні відділи міліції.

Встановлено, що відділ охорони МДБ Дніпровського басейну, який знаходився в Києві, в лютому 1948 р. складався з відділень – оперативного, розшукового, боротьби зі злочинністю, слідчого, служби зовнішнього спостереження та відділень охорони річкових портів і пристаней. Відділу був підпорядкований 49-й окремий дивізіон охорони МДБ. Відділ обслуговував Київський суднобудівний завод, Київський річковий порт, Київський річковий вокзал та інші об'єкти.

Внутрішня структура Управління охорони залізниці відповідала внутрішній структурі Управління охорони МДБ СРСР на залізничному транспорті.

У підрозділі 3.4 «Війська органів державної безпеки» розглянуто структурно-функціональний розвиток військ ДПУ–НКВС–МДБ.

Визначено, що для виконання масштабних каральних акцій органам державної безпеки були підпорядковані спеціальні війська. У 1929–1934 рр. внутрішні та прикордонні війська перебували в складі ДПУ УСРР. Відбулось їх чисельне зростання та функціональна спеціалізація. До функцій внутрішніх військ належали: придушення «антирадянських» виступів, охорона важливих промислових підприємств, залізниць і об'єктів залізничного транспорту, протиповітряна оборона.

Протягом 1934–1947 рр. війська були виведені з підпорядкування органів державної безпеки, але перебували з ними в єдиному організаційному механізмі.

У зв'язку з посиленням боротьби з українським національно-визвольним рухом відповідно до наказу МВС і МДБ СРСР № 0074/0029 від 21 січня 1947 р. внутрішні війська були передані з МВС до МДБ. Порядок взаємодії органів і військ МДБ було визначено в директиві МДБ УРСР № 20 від 10 лютого 1947 р.

Внутрішні війська МДБ УО включали 5 стрілецьких дивізій, які були розквартировані в 7 областях західної України. З 1950 р. їх кількість була скорочена до чотирьох. У Києві перебували Управління військ і 290 полк. Після створення у 1951 р. Управління внутрішньої охорони, проведення бойових операцій проти українського підпілля забезпечували 11 загонів внутрішньої охорони МДБ.

Згідно з постановою РМ СРСР від 25 серпня 1947 р. і наказом МВС і МДБ СРСР № 00987/00458 від 26 серпня 1947 р. МДБ передали війська урядового зв'язку.

Завершальним етапом формування військової складової стало введення до МДБ прикордонних військ. На підставі постанови РМ СРСР від 13 жовтня 1949 р. це закріпив наказ МВС і МДБ СРСР № 00968/00334 від 17 жовтня 1949 р.

Керівництво військовими формуваннями МДБ СРСР здійснювали Головне управління прикордонних військ, Головне управління внутрішніх військ та Управління військ урядового зв'язку. Останні два підрозділи у 1951 р. були об'єднані в Головне управління внутрішньої охорони. В Україні функціонували

Управління внутрішніх військ МДБ (до 30 червня 1951 р.) і Управління внутрішньої охорони МДБ (з 30 червня по 31 грудня 1951 р.), розташовані в Києві.

Розділ 4 «Кадровий склад органів державної безпеки» має два підрозділи.

У підрозділі 4.1 «Система підбору та підготовки кадрів» висвітлено способи комплектування та систему підготовки кадрового складу органів державної безпеки.

Встановлено, що призначення кандидатів на посади в органи державної безпеки без проходження спеціальної підготовки відбувалося з «партійно-комсомольського активу», тобто партійних або комсомольських функціонерів.

Підкреслено, що з середини 1930-х рр. після створення мережі відомчих навчальних закладів поповнення кадрового складу органів державної безпеки почало здійснюватися також через підбір на навчання до міжкrajових шкіл НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. В Україні діяли Київська (з 1938 р. – Харківська) міжкrajова школа НКВС–НКДБ–МДБ і Львівська міжкrajова школа МДБ, а також деякі спеціалізовані школи. До всіх осіб, які влаштовувалися на службу до органів державної безпеки, застосовувалася процедура спецперевірки.

Система підготовки кадрів носила централізований характер. Відомчі навчальні заклади, які базувалися в Україні, підпорядковувалися загальносоюзному центру. Уніфікований зміст мали навчальні програми, за якими відбувалася підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації співробітників.

Підрозділ 4.2 «Нормативне регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР» присвячений дослідженню особливостей правового статусу співробітників органів державної безпеки.

Встановлено, що основним нормативно-правовим актом, який регламентував порядок проходження служби співробітниками було положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР, затверджене 16 жовтня 1935 р. постановою ЦВК і РНК СРСР. Його редакція оголошена в наказі НКВС СРСР № 226 від 21 червня 1936 р. визначала широкий спектр питань кадрового комплектування, присвоєння спеціальних звань, просування по службі, звільнення у запас, вирішення інших аспектів службової діяльності співробітників органів державної безпеки.

З виданням Указу Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р. «Про звання, форму одягу і знаки розрізнення начальницького складу Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки СРСР» співробітники органів державної безпеки отримали статус військовослужбовців. Остаточо це закріпило Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. Однак, з 1952 р. в МДБ знову було відновлено існування спеціальних звань.

Розділ 5 «Органи державної безпеки в системі тоталітарного владарювання» представлений чотирма підрозділами.

У підрозділі 5.1 «Механізм державного терору в системі тоталітарного владарювання» висвітлюються проблеми здійснення масових політичних репресій.

Встановлено, що механізм державного терору складався з сукупності елементів політичного, ідеологічного, нормативного та інституційного характеру, які були вибудовані владою для забезпечення існування тоталітарного режиму.

Визначено, що партійно-радянська верхівка СРСР розглядали державний терор як базовий принцип діяльності владного режиму. Проголошений Й. Сталіним постулат про «загострення класової боротьби» по мірі «будівництва соціалізму»

став політико-ідеологічною основою тоталітаризації кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства. Це відкрило простір для масових репресій і стало підґрунтям для неправомірної діяльності каральних органів, які були організаційною складовою механізму державного терору.

Обґрунтовано, що особливе місце в цьому механізмі займали органи державної безпеки. Це було зумовлено специфікою нормативного регулювання, відомчої нормотворчості та тією роллю, які органи ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ відігравали в проведенні масових репресій. Крім них в репресивних заходах були задіяні всі ланки радянської каральної системи. Такий «комплексний» підхід забезпечував масштабність репресій, їх тотальний і всеохоплюючий характер, позбавляв громадян будь-яких можливостей захисту своїх прав і свобод.

У підрозділі 5.2 «Квазісудова діяльність органів державної безпеки як вид державного терору» здійснено аналіз позасудової діяльності каральних органів.

Визначено, що основними формами квазісудової діяльності органів державної безпеки були: делегування співробітників до спеціальних судів (надзвичайних сесій, спеціальних колегій, лінійних судів залізничного та водного транспорту, військових трибуналів); пряме здійснення квазісудових функцій; забезпечення діяльності міжвідомчих позасудових адміністративних органів – «трійок» та «двійок»; спрямування розслідуваних справ до загальносоюзних позасудових установ.

Найбільший розмах незаконних позасудових репресій був пов'язаний з діяльністю «трійок» і «особливих трійок» створених у 1937-38 рр. для боротьби з колишніми куркулями, так званими кримінальними і антирадянськими елементами, а також національними меншинами – німецькою, польською, латиською та іншими.

Підрозділ 5.3 «Державний і партійний контроль за органами державної безпеки» розкриває ступінь самостійності радянських органів державної безпеки в питаннях організації власної діяльності.

Встановлено, що контроль за органами державної безпеки з боку вищих державних органів та інших державних структур був поступово формалізований на тлі концентрації контрольних функцій в партійних структурах. Конституція УРСР 1937 р. визначала НКВС–НКДБ–МДБ УРСР союзно-республіканськими наркоматами (міністерствами), які мали керувати дорученими галузями державного управління, підпорядковуючись РНК (згодом – РМ) УРСР і відповідному союзно-республіканському наркомату (міністерству). Однак фактичного підпорядкування органів державної безпеки органам державної влади УРСР так і не відбулося.

Обґрунтовано, що партійний контроль за органами державної безпеки мав системний і всеохоплюючий характер, стосувався їх діяльності, організаційної структури та кадрового складу. Питання діяльності органів державної безпеки регулярно заслуховувалися на засіданнях ПБ ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У. Органи державної безпеки надсилали до партійних інстанцій різноманітні звітні матеріали про свою діяльність і стан кадрової роботи.

Зазначено, що партійні структури здійснювали обстеження роботи органів державної безпеки, контролювали процес відбору кандидатів на службу та навчання до відомчих закладів освіти, призначали керівництво органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ. Вводилося поняття «номенклатурні посади». На них призначали тільки після рішення відповідного партійного органу (ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкому КП(б)У)

та виданого на підставі цього наказу союзного і республіканського наркомату (міністерства) або обласного управління НКВС–НКДБ–МДБ.

Доведено, що контроль за політичною благонадійністю та відданістю режиму співробітників здійснювали партійні осередки органів державної безпеки

У підрозділі 5.4 «Стан прокурорського нагляду за діяльністю органів державної безпеки» проаналізовано розвиток форм і методів нагляду прокуратури за органами державної безпеки.

Вказано, що на стан прокурорського нагляду за органами державної безпеки впливала загальносоюзна централізація прокурорської системи. Вона супроводжувалася вихолощенням змісту прокурорського нагляду. Прокурорські працівники входили до складу позасудових установ, працювали не на виявлення та усунення порушень процесуального законодавства в діяльності органів державної безпеки, а на сприяння останнім у проведенні масових репресій.

З 1936 р. після реорганізації прокуратури УРСР сектор у спецправах був перетворений на відділ у спецправах, який наглядав за органами НКВС. У воєнний та повоєнний час посилилася роль органів військової прокуратури щодо здійснення нагляду за органами державної безпеки. Спільну роботу з усунення порушень в діяльності органів НКДБ проводили Прокуратура УРСР і військова прокуратура військових округів і військ НКВС–МВС (згодом – МДБ) УО. Відповідно до постанови РМ СРСР від 22 червня 1951 р. військова прокуратура військ МВС СРСР була перейменована у військову прокуратуру військ МДБ. На виконання цієї постанови та наказу МВС СРСР № 00480 від 14 липня 1951 р. МВС УРСР передало військову прокуратуру військ МВС УО і областей УРСР в МДБ УРСР.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано результати історико-правового дослідження наукової проблеми, що полягає у розкритті особливостей функціонування радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). Сформульовано низку висновків.

1. В процесі дослідження радянських органів державної безпеки поняття й терміни використовувалися з урахуванням як їх конкретно-історичного змісту у визначений хронологічний період, так і сучасних критеріїв і підходів, які існують у вітчизняній історико-правовій науці.

Під «радянськими органами державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму», в силу відсутності тривалий час офіційного визначення в законодавстві СРСР і УРСР поняття державної безпеки, слід розуміти спеціальні державні структури СРСР і УРСР, які мали особливий порядок формування, організації, діяльності, підпорядкованості та підконтрольності. Вони здійснювали різноманітні функції, пов'язані із застосуванням державного примусу: дізнання, слідство, квазісудові повноваження, виконання покарань щодо осіб, які були засуджені з політичних мотивів, забезпечення обмежувальних режимів і заходів у різних сферах державного та суспільного життя.

«Державний терор в Україні в період панування тоталітарного режиму» – це досконало налагоджена, збалансована та відрегульована система фізичного та

духовного нищення людей задля збереження та втримання недемократичної тоталітарної влади. До його найголовніших ознак належали – системність застосування насильницьких заходів, їх цілеспрямований характер, планомірна та організована підтримка й забезпечення державою, керівництво з боку партії, повсякденний ідеологічний супровід через потужну пропагандистську машину.

Період панування радянського тоталітарного режиму охоплює хронологічні межі 1929–1953 рр., коли в СРСР і УРСР система тоталітарного владарювання досягла свого апогею та було встановлено безроздільний, необмежений контроль з боку партійно-державної верхівки на чолі з Й. Сталіним за державними та суспільними процесами. Цей період в розвитку радянського тоталітаризму можна умовно поділити на такі етапи: перший етап (1929–1934 рр.) утвердження тоталітарного режиму в Україні, другий (1934–1939 рр.) – подальше зміцнення тоталітарної системи, третій етап (1939–1945 рр.) змін тоталітарної моделі владарювання в умовах Другої світової війни та режиму воєнного стану й четвертий етап (1946–1953 рр.) – функціонування тоталітарного режиму після завершення Другої світової війни та початку «холодної війни». На цих етапах відбувалася відповідна трансформація радянських органів державної безпеки в Україні.

Методологічну основу дисертації становить сучасна теорія інтегративного підходу до пізнання соціальних явищ, що охоплює комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів: діалектичний, структурний, функціональний, метод системного аналізу, історичний, історіографічний, інституційний, термінологічний, метод герменевтики, формально-юридичний, історико-правовий, історико-порівняльний, порівняльно-правовий. Вказані методи використовувалися у взаємозв'язку та взаємозалежності, що дозволило забезпечити повноту, всебічність та об'єктивність дослідження.

Характеризуючи стан наукового дослідження, слід зазначити, що в історико-правовій науці відсутні комплексні праці з визначеної тематики, що надає дисертації актуальності, наукової новизни та практичного значення. З метою ґрунтовного дослідження поставленої проблеми було використано значну історіографічну базу, яку поділено на категорії та групи за хронологічним та змістовим критеріями.

Для досягнення повноти та об'єктивності в роботі визначено джерельну базу, що ввібрала в себе матеріали центральних і галузевих державних архівів України, збірники документів, спеціальні наукові дослідження, дисертації та автореферати, підручники, навчальні посібники, словники, енциклопедії, публікації у періодичних виданнях, мемуарну літературу, публіцистичні твори.

2. Трансформація каральної системи СРСР і УСРР у період 1930–1934 рр. була спричинена політичними факторами: оформленням наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у СРСР режиму особистої влади Й. Сталіна, відходом від непу та принципів «революційної законності» і проголошенням тези про «загострення класової боротьби», утвердженням в країні тоталітарного режиму. Ці процеси призвели до різкого погіршення соціально-політичної та економічної ситуації в державі, відкритого соціального протистояння, значних людських жертв.

Організаційними та юридичними передумовами проведення перетворень були: оперативне підпорядкування міліції та карного розшуку органам державної

безпеки в питаннях боротьби з бандитизмом і розширення матеріально-правових і процесуальних повноважень останніх.

Трансформація каральних структур проводилась у три етапи. На першому етапі (1930–32 рр.) здійснено негласне оперативне підпорядкування органів охорони громадського порядку органам державної безпеки. Формальне перебування ГУРСМ УСРР при РНК УСРР було лише ширмою, яка мала приховати реальний механізм повного контролю органів державної безпеки за діяльністю міліції та карного розшуку. Органам державної безпеки були підпорядковані виправно-трудова установи, внутрішні та прикордонні війська. На другому етапі (1932–33 рр.) підпорядкування органів міліції органам державної безпеки набуло офіційного характеру. Під контроль органів державної безпеки була поставлена паспортизація населення. Третій етап (1934 р.) пов'язаний зі створенням НКВС СРСР і НКВС УСРР, що юридично закріпило гіперцентралізацію радянської системи силових органів та переродження їх у каральні структури. В рамках єдиного наркомату були сконцентровані всі силові та репресивні засоби контролю за суспільством.

3. З урахуванням етапів політико-правової еволюції радянської системи владарювання та на основі історико-правового аналізу юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму, запропонована наступна авторська періодизація їх розвитку.

Перший етап (1929–1934 рр.) – розвиток органів державної безпеки в умовах утвердження тоталітарного режиму. Відбулися кардинальні зміни в їх організаційній структурі та повноваженнях, посилилася єдиноначальність, була проведена реорганізація та змінилися пріоритети діяльності оперативних і неоперативних підрозділів. Основними інструментами партійно-радянського керівництва в здійсненні політичних репресій, в боротьбі з опозиційними настроями та інакомисленням стали ОВ УВО і ДПУ та СПВ ДПУ. Органи державної безпеки використовувалися для ліквідації опозиції в лавах ВКП(б), виявлення політично неблагонадійних осіб серед різних категорій населення, проведення масових каральних акцій в ході примусової колективізації та голодомору 1932–1933 рр. З боку органів ДПУ було встановлено контроль за фінансово-економічним сектором країни. Посилилась обвинувальна спрямованість дізнання. Хибна практика надання органам державної безпеки на виняток з процесуального законодавства права розслідування кримінальних справ свідчила про стирання відмінностей між дізнанням та попереднім слідством, вела до спрощення процесуальних форм досудового розслідування справ, що сприяло поглибленню репресивної спрямованості їхньої діяльності. Політизація процесуальної діяльності органів державної безпеки призводила до масових порушень прав людини та громадянина, насамперед на свободу та особисту недоторканність, нехтування основними процесуальними гарантіями громадян. Органи державної безпеки здійснювали контроль за дотриманням режиму таємності. Було прийнято перший комплексний нормативний акт, який регулював питання організації діяльності у цій сфері, «Інструкцію з ведення таємного діловодства», затверджену начальником Спецвідділу ОДПУ 30 травня 1928 р. Запроваджувався контроль за радіопростором.

Другий етап (1934–1939 рр.) – розвиток юридичного статусу, організаційної структури та діяльності радянських органів державної безпеки в умовах подальшого зміцнення тоталітарного режиму. Впродовж липня 1934 р. – жовтня 1936 р. органи державної безпеки організаційно перебували в рамках одного структурного підрозділу – ГУДБ, а в УСРР – УДБ НКВС УСРР. У організаційно-структурному відношенні вони, за винятком незначних змін, наслідували попередника НКВС – ОДПУ і ДПУ УСРР. В листопаді 1936 р. – лютому 1938 р. в рамках ГУДБ відбувалася подальша оптимізація та удосконалення структури органів державної безпеки з огляду на зміну їх функцій та напрямів репресивної діяльності. Посилилась централізація управління транспортними і особливими органами державної безпеки. У березні – серпні 1938 р. було скасовано ГУДБ, а органи державної безпеки розподілено на три управління та чотири самостійні відділи, які були напряму підпорядковані наркомату внутрішніх справ. Органи державної безпеки були безпосередньо влиті у загальну структуру НКВС. Замість ГУДБ-УДБ було створено сім великих підрозділів з функціями забезпечення державної безпеки. З вересня 1938 р. по вересень 1939 р. було відновлено існування ГУДБ. Забезпечення державної безпеки покладалось також на три головних управління (ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління) та три спецвідділи, як самостійні підрозділи НКВС.

Чисельні реорганізації як загалом апарату НКВС СРСР, так і зокрема органів ГУДБ, які проводилися протягом 1936–1938 рр., формально були пов'язані зі зміною керівництва НКВС СРСР і УСРР. Однак, фактично, структурні перебудови у системі органів НКВС зумовлювалися більш глибокими факторами. Партійно-радянське керівництво намагались забезпечити максимальний контроль за кадровим складом органів державної безпеки шляхом постійного переміщення та ротації співробітників, створенням атмосфери ворожості та недовіри. Структура органів державної безпеки пристосовувалася до змін у напрямках та ступені інтенсивності масових репресій, оскільки функціонально в цей період органи державної безпеки займалися забезпеченням масштабних репресивно-каральних акцій.

Третій етап (1939–1945 рр.) – перетворення радянських органів державної безпеки в Україні під час Другої світової війни та режиму воєнного стану. У 1939–1941 рр. відбулося кількісне зростання мережі каральних органів за рахунок розгортання їх місцевих територіальних і спеціалізованих структур на землях Західної України, Північної Буковини та Бессарабії, які були приєднані до УСРР. На початку 1941 р. радянські спецслужби були організаційно виділені зі складу НКВС в окремий наркомат – НКДБ. У такий спосіб партійно-державне керівництво прагнуло звільнити органи державної безпеки від невластивих їм функцій для зосередження на розвідувальній і контррозвідувальній діяльності, здійсненні політичного розшуку. Після створення НКДБ зусилля органів державної безпеки були спрямовані на ведення розвідувальної роботи за кордоном, організацію боротьби з іноземними розвідками, «антирадянськими елементами» всередині країни, охорону керівників партії та уряду. З початком бойових дій у липні – серпні 1941 р. органи державної безпеки і внутрішніх справ знову об'єднали в єдиний НКВС. Основними напрямками діяльності в цей час були протидія спробам проникнення агентури противника в тиллові райони та її розшук, розвідувальна, диверсійна та контррозвідувальна діяльність за лінією фронту, співпраця з партизанським рухом,

відновлення радянської каральної системи в Україні. В 1943 р. органи державної безпеки та внутрішніх справ знову були розмежовані в окремі наркомати. НКДБ УРСР займався «очисткою» території України від пособників нацистів, «зрадників», «антирадянських елементів», боротьбою під керівництвом НКВС з ОУН–УПА, здійснював захист державної таємниці, військову цензуру, негласну перлюстрацію кореспонденції та інші обмежувальні заходи, забезпечував охорону вищих партійних та державних чиновників. Радянські органи державної безпеки в Україні проводили репресивну позасудову діяльність. Навіть ті незначні конституційні права та кримінально-процесуальні гарантії громадян, які й так були суттєво обмежені в умовах воєнного часу, систематично порушувалися.

Четвертий етап (1946–1953 рр.) – трансформація органів державної безпеки у повоєнний час в умовах завершальної фази сталінщини та початку «холодної війни». Під впливом низки зовнішньо і внутрішньополітичних факторів партійно-радянське керівництво СРСР значно розширило повноваження МДБ УРСР практично у всіх сферах діяльності, посилило їх каральну спрямованість. Пріоритетними напрямками діяльності органів МДБ УРСР були: протидія спецслужбам США, Англії та їх союзників по НАТО, боротьба з українським національно-визвольним рухом, підпільними релігійними організаціями, захист державної таємниці, розшук агентури колишніх нацистських каральних органів, охорона громадського порядку на транспорті, утримання внутрішніх тюрем, забезпечення державної безпеки з використанням різних форм і методів, в тому числі політичного розшуку, перлюстрації кореспонденції, зовнішнього спостереження й оперативної установки, здійснення радіоконтррозвідувальних заходів, охорона державних кордонів і забезпечення громадської безпеки та спеціального урядового зв'язку. З 1947 р. відповідальність за боротьбу з українським національно-визвольним рухом була повністю покладена на органи МДБ. Корегувались її форми і методи. Основними були методи агентурного проникнення в лави підпільних організацій для їх внутрішнього розкладу та фізичного знищення лідерів національного спротиву. Органам державної безпеки були підпорядковані війська спеціального призначення – внутрішні, прикордонні, урядового зв'язку. Органи МДБ УРСР були наділені багатьма не властивим їм функціями, що негативно впливало на їх правозастосовну діяльність.

Розширення повноважень органів МДБ УРСР зумовило тотальний контроль за всіма сферами державного і суспільного життя, сприяло формуванню режиму «залізної завіси», розгортанню масштабних репресій проти широких верств населення та масовому порушенню фундаментальних прав людини і громадянина.

4. Еволюція системи місцевих територіальних органів державної безпеки відбувалася в тісному взаємозв'язку з розвитком адміністративно-територіального поділу республіки. На зміну окружним відділам з 1930 р. запровадили оперативні сектори, міські та районні відділення і райуповноважених ДПУ, а з 1932 р. – облвідділи ДПУ. Базову ланку системи місцевих територіальних органів у період від 1934 р. і до завершення досліджуваного періоду становили обласні УНКВС–УНКДБ–УМДБ, у підпорядкуванні яких в різний час перебували міські, районні, окружні, повітові відділи, міські та районні відділення. На ці структури покладалося безпосереднє виконання завдань із забезпечення реалізації державної репресивної

політики на місцевому рівні. Від середини 1930-х рр. статус місцевих територіальних органів державної безпеки УРСР регулювали відомчі загальносоюзні нормативні акти. Республіканське законодавство лише дублювало норми, які вже були визначені в наказах НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. Певну екстериторіальність мали оперативні сектори (1930–1932 рр.). Специфічною організаційною формою місцевих органів державної безпеки, яка використовувалася, як правило, на початковому етапі створення або відновлення постійної структури місцевого апарату, були оперативні групи НКВС–НКДБ–МДБ. Місцеві територіальні органи в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць виконували свої функції в контакті з місцевими партійними структурами.

5. До початку 1930-х рр. органи військової контррозвідки перебували під контролем територіальних органів та здійснювали контррозвідувальне забезпечення військових частин і установ. Формальний вплив на них мало військове відомство.

З 1930 р. відбулось злиття військової та цивільної контррозвідки з домінуванням останньої та поширенням юрисдикції особливих відділів на військову сферу та цивільні об'єкти. Це забезпечило усунення військового відомства від впливу на агентурно-оперативну діяльність військової контррозвідки. Від середини 1930-х рр. органи військової контррозвідки зазнали численних адміністративно-організаційних і функціональних змін, які призвели до формування військової контррозвідки як жорстко централізованої структури в системі радянських органів державної безпеки. Відокремленість і екстериторіальність військової контррозвідки, зумовлені залежністю від побудови збройних сил та інших військових формувань, стали визначальною рисою її юридичного статусу.

У період Другої світової війни використовувалися дві організаційні моделі управління органами військової контррозвідки. Перша з них передбачала їх функціонування у складі НКО, НКВМФ і НКВС, як 3-х відділів і відділів контррозвідки «Смерш» з чітко централізованою відомчою підпорядкованістю. Друга – зберігала організаційну єдність військової та цивільної контррозвідки в рамках єдиної системи органів державної безпеки.

До основних повноважень радянських органів військової контррозвідки у воєнний час належали: виявлення та знешкодження агентури нацистських розвідувальних органів, боротьба з «антирадянськими елементами», дезертирством, перевірка військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні або в оточенні, здійснення агентурно-оперативного контролю за станом військової дисципліни, морально-психологічними процесами у військових частинах і установах, виконання спеціальних завдань наркома оборони СРСР.

Радянські органи військової контррозвідки під час війни забезпечували, певною мірою, ефективність у боротьбі з агентурою нацистів, сприяли організації оперативних і профілактичних заходів на фронтах, у прифронтовій смузі та в тилових районах. У той же час, їхня діяльність носила репресивний характер, вони здійснювали позасудову розправу, порушували права людини.

З 1946 р. органи військової контррозвідки повертаються до складу органів державної безпеки та функціонують як 3-ті управління (відділи) МДБ СРСР, виконуючи контррозвідувальні функції у військових частинах і установах. У той же

час, до кінця досліджуваного періоду, тобто злиття у березні 1953 р. МВС і МДБ у єдине МВС, зберігалися ВКР у складі МВС і його місцевих органів.

6. Органи державної безпеки на транспорті мали специфіку організаційно-структурної побудови, юридичного статусу та діяльності. Екстериторіальність органів державної безпеки на транспорті була зумовлена тим, що об'єктами їх оперативного обслуговування виступала транспортна галузь, яка мала загальносоюзне значення. Це забезпечувало залежність організаційної побудови системи органів державної безпеки на транспорті від структури транспортної галузі та централізовану підпорядкованість транспортних підрозділів поза системою територіальних органів державної безпеки напряму загальносоюзному центру.

На початку 1930-х рр. на транспортні органи було поширено контроль з боку місцевих територіальних органів. Спочатку це стосувалося лише окремих сфер діяльності, зокрема за лінією секретно-політичного відділу та політичного розшуку. Після видання наказу НКВС СРСР № 0087 від 26 лютого 1935 р. було здійснено їх повне підпорядкування місцевим територіальним органам НКВС з відповідним змінами в організаційній структурі. Однак у 1937 р. відбувся зворотній процес, а саме централізації органів державної безпеки на транспорті з розмежуванням функцій охорони громадського порядку і забезпечення державної безпеки. Напередодні Другої світової війни керівництво ними було зосереджено в ГТУ НКВС СРСР. ТВ та транспортні відділення УНКВС були ліквідовані.

Юридичний статусу органів державної безпеки на транспорті у повоєнний час, після створення ГУО МДБ на транспорті, характеризувався функціональною багатоманітністю. Вони поєднували повноваження у сфері політичного розшуку, охорони громадського порядку, боротьби із загальнокримінальними злочинами та здійснення окремих функцій соціально-економічного й загальногосподарського характеру. У такий спосіб радянське партійно-державне керівництво фактично використало досвід жандармської залізничної поліції часів Російської імперії.

7. Перед органами державної безпеки у досліджуваній період ставилися величезні за своїми масштабами задачі з проведення різноманітних каральних і обмежувальних заходів (колективізації, розкуркулення, депортацій населення, знищення організованого збройного спротиву радянській системі, особливо в регіонах, остаточно приєднаних до СРСР після Другої світової війни), формування максимально закритого суспільства й забезпечення повної ізоляції радянської країни від зовнішнього світу. Їх вирішення було можливим тільки шляхом залучення значної військової сили. Роль такої військової сили, яка мала сприяти органам державної безпеки у виконанні визначених задач, відігравали внутрішні, прикордонні війська та війська урядового зв'язку. Їх підпорядкування органами державної безпеки було спрямовано на більш ефективне розв'язання останніми проблем оперативної діяльності.

В розвитку юридичного статусу військ органів державної безпеки у період панування тоталітарного режиму, з урахуванням змін у їх відомчій підпорядкованості, можна виділити три етапи. Під час першого (1929–1934 рр.) відбувся процес збільшення чисельності військ ДПУ та поглиблення їх функціональної спеціалізації з виділенням окремих видів внутрішніх військ. Війська залучалися до збройного придушення виступів українського селянства, спрямованих

проти колективізації, забезпечували охорону важливих промислових підприємств, залізниць, здійснювали заходи ППО. Були визначені засади взаємовідносин військ і органів державної безпеки. Централізована підпорядкованість забезпечувалася через пряме керівництво військами з боку голови ДПУ УСРР, який був командуючим військами ОДПУ в Україні. Опосередковане – через УПО ВДПУ та начальників місцевих територіальних органів державної безпеки.

З 1934 р. внутрішні й прикордонні війська вийшли з підпорядкування органів державної безпеки, але продовжували (з деякою перервою в 1941 р.) перебувати з ними в єдиному відомчому механізмі. Після створення в 1943 р. окремих НКДБ і НКВС військові формування були включені до структури останнього. Це був другий етап в розвитку юридичного статусу внутрішніх і прикордонних військ (1934–1947 рр.), під час якого вони перебували у складі НКВС і МВС.

Відновлення підпорядкованості внутрішніх і прикордонних військ органам державної безпеки відбулося на третьому етапі (1947–1953 рр.). Партійно-державним керівництвом СРСР було здійснено послідовну передачу з МВС до МДБ внутрішніх військ, військ урядового зв'язку та прикордонних військ. Такий захід був зумовлений необхідністю організації боротьби з українським націоналістичним підпіллям на теренах Західної України. Докладно визначалися принципи взаємодії військ і територіальних органів державної безпеки, зокрема оперативна підпорядкованість військових підрозділів начальникам відповідних органів МДБ.

Партійно-радянське керівництво розглядало війська МДБ, як збройну опору правлячого режиму, намагаючись сформувати їх, як зразкові елітні військові підрозділи. Втім, незважаючи на всі зусилля, рівень бойової підготовки, дисципліна та морально-психологічний стан особового складу, залишалися низькими.

8. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки здійснювалося кількома способами. Перший з них полягав у прямому призначенні («мобілізації») представників «партійно-комсомольського активу», як правило, без проходження ними навчання та спеціальної підготовки на посади в органи державної безпеки. «Мобілізація» комуністів, комсомольців і осіб, що перебували на особливому обліку, як шлях кадрового поповнення органів державної безпеки, використовувалася владою постійно, впродовж всього досліджуваного періоду. Це було спричинено, насамперед, необхідністю проведення масових репресивних акцій.

Другим способом кадрового забезпечення органів державної безпеки був відбір осіб, які відповідали встановленим вимогам, на навчання до спеціальних відомчих закладів: Центральної (Вищої), міжкrajових і спеціалізованих шкіл НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. В УРСР у різний час діяли Київська (з 1938 р. – Харківська) міжкrajова школа та Харківська школа зовнішньої розвідки НКВС СРСР. Наприкінці війни і в повоєнний час була відновлена Харківська міжкrajова школа НКДБ–МДБ і створена Львівська міжкrajова школа МДБ.

З метою докладного вивчення кандидатів, насамперед, на предмет їх політичної відданості правлячому режиму, була введена процедура спецперевірки. Вона передбачала вивчення особи, її зв'язків і оточення за місцем народження, навчання, проживання, роботи, перевірку анкетних даних і т. д.

Незалежно від способу підбору майбутні співробітники органів державної безпеки мали бути членами (кандидатами в члени) ВКП(б) або членами ВЛКСМ,

ретельно перевіреними щодо політичних поглядів і відсутності компрометуючих матеріалів. Інші вимоги варіювалися в залежності від потреб майбутньої служби: проходження військової служби в РСЧА, вік, освіта, стан здоров'я тощо.

З другої половини 1930-х рр. акцент щодо вимог до кандидатів, які підлягали прямому зарахуванню до органів НКВС, змістився в бік обов'язкової наявності у них політичної відданості режиму. Підтвердженням може слугувати практика «партійно-комсомольського призову» до органів державної безпеки, тобто прямого набору на оперативні посади винятково представників «партійно-комсомольського активу». Ця практика продовжувалася також у воєнний і повоєнний час.

9. Система підготовка кадрів, яка охоплювала діючих співробітників, здійснювалася у відомчих навчальних закладах на потоках перепідготовки та удосконалення діяльності оперативного складу, у відділеннях Інституту масового заочного навчання партактиву, на вечірніх курсах загальноосвітніх шкіл, а також в органах і підрозділах без відриву від служби.

Підготовка кадрів носила централізований характер. Відомчі навчальні заклади, які базувалися в Україні, підпорядковувалися загальносоюзному центру. Уніфікований зміст мали навчальні програми, за якими відбувалася підготовка майбутніх або перепідготовка та підвищення кваліфікації діючих співробітників.

10. Порядок проходження служби співробітниками органів державної безпеки у досліджуваний період регулювало положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС СРСР, затверджене 16 жовтня 1935 р. постановою ЦВК і РНК СРСР. Його редакція оголошена в наказі НКВС СРСР № 226 від 21 червня 1936 р. докладно визначала широкий спектр питань кадрового комплектування, присвоєння спеціальних звань, просування по службі та звільнення у запас, вирішення інших важливих аспектів службової діяльності співробітників оперативних підрозділів органів державної безпеки.

Статус військовослужбовців співробітники оперативних підрозділів органів державної безпеки отримали після видання Указу Президії ВР СРСР від 6 липня 1945 р. «Про звання, форму одягу і знаки розрізнення начальницького складу Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки СРСР» і Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. З 1952 р. в МДБ знову було відновлено існування спеціальних звань.

Статус військовослужбовців зрівняв у правах і обов'язках військовослужбовців військ і співробітників органів державної безпеки, що однак не врахувало різниці в їх службовій діяльності. Положення про проходження військової служби офіцерським складом МДБ СРСР 1951 р. більшою мірою стосувалося військовослужбовців військ і внутрішньої охорони МДБ, ніж співробітників оперативних підрозділів МДБ. Поширення статусу військовослужбовців на співробітників оперативних підрозділів, акцентуючи увагу на воєнізації сфери державної безпеки, військовому характері відносин, принципах єдиноначальності, у той же час, не повною мірою відображало специфіку здійснення розвідувальної та контррозвідувальної діяльності.

11. Механізм державного терору являв собою сукупність елементів – політико-ідеологічних (настанови та політичні рішення партійних органів), нормативних (юридичних) (норми, які регулювали застосування державного

примусу) й інституційних (система організаційних структур, що забезпечували застосування цих настанов і норм). Вони були цілеспрямовано вибудовані тоталітарною владою, як інструмент для тотального контролю над суспільством, придушення будь-якого спротиву та інакомислення.

Юридичну складову механізму державного терору становили норми кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства. Вони закріплювали висловлену Й. Сталіним тезу про «загострення класової боротьби», інші політичні рішення й настанови вищих партійних інстанцій СРСР і УРСР, спрямовані на організацію та здійснення масових політичних репресій.

До організаційної складової механізму державного терору входили партійні структури і керована ними мережа каральних органів, які виступали основними виконавцями репресивного законодавства. Особливе місце в організаційній складовій механізму державного терору в період 1929–1953 рр., як і в усій системі радянського тоталітарного владарювання, займали органи державної безпеки.

Це було зумовлено, по-перше, специфікою нормативного регулювання діяльності органів державної безпеки. Воно здійснювалося або безпосередньо на підставі відповідних рішень вищих партійних органів СРСР і УРСР, що містили так звані компартійні норми, або згідно з прийнятими на їх основі нормативними актами загальносоюзних органів, які дублювалися республіканським законодавством і деталізувалися відомчими підзаконними актами – наказами, інструкціями та директивами НКВС–НКДБ–МДБ СРСР і УРСР. По-друге, особливостями відомчої нормотворчості в органах державної безпеки УРСР. Нормативні й індивідуальні накази НКВС–НКДБ–МДБ УРСР мали форму офіційного письмового документу, систему зовнішніх реквізитів та базувалися на принципі пріоритету загальносоюзних актів над республіканськими. По-третє, провідною роллю, яку відігравали органи державної безпеки в здійсненні масових політичних репресій. Основним видом діяльності органів державної безпеки, який забезпечував здійснення державного терору була квазісудова діяльність.

12. У період панування тоталітарного режиму в Україні паралельно співіснували кілька форм квазісудової діяльності органів державної безпеки.

По-перше, делегування співробітників для роботи в якості членів або керівників спеціальних судів: НС судових установ, спецколегій облсудів, військових трибуналів і лінійних судів залізничного та водного транспорту. Участь співробітників органів державної безпеки в діяльності спеціальних судів позбавляла громадян права на справедливе та неупереджене правосуддя.

По-друге, пряме здійснення Особливою нарадою та «Судовою трійкою» при Колегії ДПУ УСРР квазісудових функцій, тобто безпосередній розгляд адміністративних і кримінальних справ з винесенням по них рішень і вироків.

По-третє, забезпечення органами державної безпеки діяльності міжвідомчих позасудових адміністративних органів – «трійок» та «двійок». «Трійки» ДПУ мали забезпечувати репресивну політику радянської держави під час проведення насильницької колективізації, голодомору та паспортизації населення. Найбільш небезпечний характер носила діяльність «трійок» та «особливих трійок», які були створені при УНКВС за участю представників місцевих партійних комітетів і прокурорських органів у 1937–1938 рр. З ними пов'язаний апогей сталінських

репресій, так званий «великий терор». Діяльність «трійок» і «двійок» порушувала конституційні права громадян, а також норми, які регулювали організацію та діяльність судових установ, закріплені в VII розділі Конституції УРСР 1937 р.

По-четверте, спрямування в адміністративному, а не кримінально-процесуальному порядку справ, які розслідувалися органами державної безпеки УРСР, до загальносоюзних позасудових установ.

13. Державний контроль за органами державної безпеки, його форми, методи і характер визначалися юридичним статусом ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ та їх місцем в системі державного механізму, який закріплювали Конституції УРСР 1929 і 1937 рр.

Формально норми Основного закону визначили належність НКВС–НКДБ–МДБ УРСР до категорії союзно-республіканських наркоматів (міністерств) та наявність подвійного підпорядкування як РНК УРСР, так і НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. Однак, як свідчила практика, вказані норми носили декларативний характер і в досліджуваній період існувала реальна невідповідність між фактичним і юридичним статусом наркомату (міністерства), яка зберігалась і надалі. Контроль за органами державної безпеки з боку вищих державних органів та інших державних структур був поступово формалізований, а згодом й фактично припинений на тлі концентрації контрольних функцій в партійних структурах.

Партійний контроль за органами державної безпеки мав всеохоплюючий характер і стосувався їх діяльності, організаційної структури та кадрового складу.

Основними формами контролю за діяльністю органів державної безпеки були: ознайомлення з документами та матеріалами про напрями роботи, заслуховування звітів про їх результати, обстеження та перевірки органів і підрозділів, попереднє схвалення проектів наказів наркома (міністра) державної безпеки з особливо важливих питань агентурно-оперативної або слідчої діяльності.

У сфері кадрового складу контроль здійснювався починаючи з відбору кандидатів на службу, висунення й призначення на керівні посади, та завершуючи здійсненням політико-виховної роботи серед співробітників. Основними формами були: участь партійних працівників у комісіях з відбору на службу; погодження призначень в партійних органах на «номенклатурні посади»; звітність перед партійними органами про кадрову роботу; організація партійних і комсомольських осередків в органах державної безпеки, їх підзвітність відповідним партійним і комсомольським органам; обов'язкове партійно-політичне виховання особового складу; введення керівництва органів державної безпеки різного рівня до складу ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів і райкомів КП(б)У.

Система призначень на посади в органах державної безпеки, яка сформувалася у післявоєнний час, забезпечила контроль з боку вищих партійних інстанцій СРСР, насамперед, ПБ ЦК ВКП(б), за призначеннями керівництва МДБ УРСР і обласних УМДБ, а вищого партійного керівництва УРСР – за призначеннями керівників середньої ланки МДБ УРСР, обласних УМДБ і їх місцевих органів. Обкоми і райкоми КП(б)У контролювали призначення особового складу обласних УМДБ, міських, районних і окружних відділів і відділень. Така система сприяла певній незалежності начальників обласних УМДБ від місцевого партійного керівництва, оскільки секретарі обкомів КП(б)У не мали впливу на процес призначення останніх. Водночас, начальники обласних УМДБ призначення своїх підлеглих мали

узгоджувати з місцевими партійними структурами. Це був своєрідний тоталітарний варіант моделі «стримок і противаг», за рахунок якої досягався баланс інтересів різних партійних груп в керівництві ВКП(б) щодо здійснення кадрової політики в органах державної безпеки. Вказана модель дозволяла забезпечувати централізацію та обмежувати місцеві впливи при вирішенні кадрових питань у даній сфері.

14. Стан прокурорського нагляду за органами державної безпеки характеризувався поступовим посиленням його централізації в загальносоюзному масштабі. Особливо негативну роль відіграло створення у 1933 р. Прокуратури СРСР як самостійного державного органу. Посилилася єдиноначальність в управлінні, активізувалася слідча діяльність прокуратури. Прокурорський нагляд за органами ДПУ був фактично відірваний від загальної системи прокурорського нагляду як у кадровому, так і в організаційно-функціональному відношенні.

Централізація органів прокуратури супроводжувалася вихолощенням змісту прокурорського нагляду. Прокуратура, формально зберігаючи функції нагляду за органами державної безпеки, кардинально змінила акценти діяльності. Прокурорські органи реагували тільки на кричущі, найбільш грубі порушення законності, які мали «політичний характер» і могли негативно позначитися на авторитеті влади. Прокурорський нагляд за органами державної безпеки характеризувався вибірковістю, втратив самостійний характер і використовувався партійними структурами як політичний інструмент для вирішення гострих соціальних проблем.

Сили і засоби прокурорського нагляду були спрямовані не на виявлення та усунення порушень процесуального законодавства в діях органів державної безпеки, а на сприяння останнім у проведенні масових репресій. Прокурорські працівники стали неодмінними учасниками різноманітних позасудових органів або санкціонували позасудові заходи, які проводилися за ініціативою партійно-державного керівництва СРСР і УРСР. При цьому, поза прокурорським наглядом залишалася агентурно-оперативна діяльність органів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ.

Підводячи підсумок дослідженню, слід наголосити, що радянські органи державної безпеки у своїй діяльності виходили далеко за межі свого, і так дуже широкого, юридичного статусу, були становим хребтом механізму тоталітарного владарювання, являючи собою потужний, безжальний силовий інструмент придушення народу в руках партійної верхівки на чолі з Й. Сталіним.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.

Рецензії:

Гавриленко О.А. Перше узагальнююче історико-правове дослідження діяльності радянських органів державної безпеки в Україні доби тоталітаризму. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 1. С. 154–155.

Макарчук В. С. «Таємна» опора радянського тоталітарного режиму в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 445.

Усенко І. Б. Про органи безпеки Української РСР професійно, відкрито і зважено. *Правова держава*. 2020. Випуск 31. С. 684–686.

2. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. 2-ге вид., доопр. та доповн. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 390 с.

Одноосібний підрозділ у колективній монографії

3. Окіпнюк В. Т. Судові органи радянської України у міжвоєнний період (1922-1941 рр.). Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Київ: «Наукова думка», 2014. С. 387–409.

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, і в наукових періодичних виданнях інших держав

4. Окіпнюк В. Т. Деякі аспекти правозастосовної діяльності надзвичайних сесій судів УРСР у 1924–29 рр. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2009. № 4–5 (90–91). С. 31–37.

5. Окіпнюк В. Т. Земельна політика радянської влади у період колективізації і органи ДПУ УСРР. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Том 22 (61). №2. С. 64–72.

6. Окіпнюк В. Т. Судові органи Радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.). *Правова держава*. 2012. Випуск 23. С. 62–69.

7. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційно-штатної структури підрозділів прокуратури по нагляду за додержанням законів органами Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Збірник наук. праць. 2012. №1 (58). С. 107–115.

8. Окіпнюк В. Т. Спеціальні колегії судів у системі тоталітарної влади УСРР: юридичний аналіз діяльності у 1935–1936 рр. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Випуск 56. С. 134–139.

9. Окіпнюк В. Т. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів органів державної безпеки радянської України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право». 2012. Вип.173. Ч.3. С. 27-35.

10. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні (1929–1941 роках): історико-правовий аналіз. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 312–319.

11. Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні у період Другої світової війни. *Історико-правовий часопис*. 2018. №1 (11). С. 24–30.

12. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2 (24). С. 125–131.

13. Окіпнюк В. Т. Слідча діяльність органів державної безпеки УРСР (середина 1930-х – початок 1950-х років): історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 41–45.

14.Окіпнюк В.Т. Система подготовки кадров органов государственной безопасности УССР в довоенный период (1929–1939 гг.). *Право и политика*. 2018. № 3. С. 191–196.

15.Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання проведення слідчої діяльності органами державної безпеки УССР у період формування тоталітарного режиму (кінець 1920-х – середина 1930-х років). *Наука і правоохорона*. 2018. № 4. С. 270–276.

16.Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929–1939 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 54–59.

17.Окіпнюк В.Т. Организация обучения сотрудников органов МГБ УССР в послевоенный период. *Право и политика*. 2018. № 4. С. 132–137.

18.Окіпнюк В. Т. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4 (6). С. 117–124.

19.Окіпнюк В. Т. Радянські органи військової контррозвідки в Україні на початковому етапі «холодної війни» (1946–1953). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 7–13.

20.Окіпнюк В. Т. Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 роках. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 163–173.

21.Окіпнюк В. Т. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 55–60.

22.Окіпнюк В. Т. Державний і партійний контроль за органами державної безпеки УРСР у період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 21–28.

23.Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.

24.Окіпнюк В.Т. Органы государственной безопасности УССР в механизме «большого террора». *Право и Закон*. 2019. № 3. С. 213–218.

25.Окіпнюк В. Т. Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму (1946–1953 рр.): історико-правове дослідження. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 38–51.

26. Окіпнюк В. Т. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 35–41.

27.Окіпнюк В. Органы государственной безопасности Молдавской автономии в составе УССР: историко-правовой анализ. *Legia si Viata*. 2020. № 1/2. С. 77–80.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28.Окіпнюк В. Т. Позасудові репресії в УССР 1922–1934 рр. *Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.)*. Вінниця, 2002. С. 56–61.

29. Окіпнюк В. Т. Юхим Давидович Елькін: сторінки біографії. *Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи*: матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права. Сімферополь, 2003. С. 164–167.

30. Окіпнюк В. Т. Проблеми юридичної підготовки співробітників Державного політичного управління УСРР. *Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи*: матеріали IX історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.). Київ, 2004. С. 170-173.

31. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці. *Історико-правові проблеми автономізму та федералізму*: матеріали X-ї Міжнародної історико-правової конференції (м. Севастополь. – Сімферополь, 22-24 вересня 2003 року). Севастополь – Сімферополь, 2004. С. 243–246.

32. Окіпнюк В. Т. Особливості проведення українізації в органах ДПУ УСРР в другій половині 20-х рр. XX ст. *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва*: матеріали XII історико-правової конференції, (м. Бахчисарай, 10-13 вересня 2004 р.). Сімферополь, 2005. С. 373–376.

33. Окіпнюк В. Т. Проблема міграції в діяльності органів Державного політичного управління УСРР. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*: матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції, (м. Балаклава, 4-7 вересня 2005 р.). Сімферополь, 2006. С. 140–143.

34. Окіпнюк В. Т. Співвідношення корпоративних і правових норм у діяльності органів державної безпеки УСРР у 20–ті – 30–ті рр. XX ст. *Тези до XV історико-правової конференції присвяченої пам'яті професора К. Г. Федорова*, (м. Запоріжжя, 2–4 вересня 2006 р.). Запоріжжя, 2006. С. 89–91.

35. Окіпнюк В. Т. Поняття терористичного акта в радянському кримінальному законодавстві. *Державна політика у сфері запобігання тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України*: збірник матеріалів науково-практичної конференції. (м. Київ, 31 жовтня 2008 року). Київ, 2008. С. 153–157.

36. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання позабюджетного фінансування органів ДПУ УСРР. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення*: збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 червня 2010 року). Суми, 2010. С. 62–65.

37. Окіпнюк В. Т. Архівно-слідча справа О. О. Малиновського як історичне джерело. *Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність*. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 2010. С. 87–99.

38. Окіпнюк В. Т. Концепція «соціальної небезпечності особи» і радянська судова та адміністративна практика. *Поняття, терміни і категорії історико-правової науки*: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Миколаїв, 23-26 квітня 2009 р.). Миколаїв, 2010. С. 179–183.

39. Окіпнюк В. Т. Особливості методології історико-правового дослідження радянських органів державної безпеки. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (м. Алушта, 24–26 вересня 2010 р.). Київ; Сімферополь, 2011. С. 318–322.

40. Окіпнюк В. Т. Діяльність спецколегій судів УСРР у 1935–36 рр.: історико-юридичний аналіз. *Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність: матеріали XXIV Міжнародної історико-правової конференції* (м. Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.). Львів, 2011. С. 336–341.

41. Окіпнюк В. Т. Участь органів ДПУ–НКВС УСРР у здійсненні судочинства в період становлення тоталітарного режиму. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції* (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.). Київ; Сімферополь, 2011. Ч.1. С. 302–306.

42. Окіпнюк В. Т. Відомчі підсобні господарства у системі фінансово-матеріального забезпечення органів НКВС УСРР у період становлення тоталітарного режиму. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції* (10–11 червня 2011 року). Суми, 2011. С. 69–72.

43. Окіпнюк В. Т. Перебування О. О. Малиновського в Івановському таборі особливого призначення. *Наукова, просвітницька, громадська та політична спадщина академіка І. Малиновського і сьогодення: матеріали 1-го Міжнародного науково-практичного семінару*. Острог, 2012. С. 117–121.

44. Окіпнюк В. Т. Система військ НКВС УСРР і Кримської АСРР у 1934 р. *Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність: матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції* (м. Одеса, 27–29 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 412–416.

45. Окіпнюк В. Т. Координація діяльності органів Державного політичного управління і Народного комісаріату закордонних справ УСРР (на початку 1920-х рр.). *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції* (м. Євпаторія 21–23 вересня 2012 р.). Київ; Сімферополь, 2012. Частина II. С. 114–118.

46. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР у 1930-ті роки. *Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова: матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції* (м. Рівне, 13–16 червня 2013 р.). Київ, 2013. С. 340–344.

47. Окіпнюк В. Т. Особливості зовнішнього оформлення наказів НКВС УРСР у 1930-ті рр. *Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність: матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції* (м. Феодосія 19-22 вересня 2013 р.). Київ; Сімферополь, 2013. С. 638-641.

48. Окіпнюк В. Т. Реформа каральних органів УСРР (1930-1934 рр.): причини, передумови, юридичний зміст, наслідки. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу* (м. Київ, 19 грудня 2013 р.). Київ, 2014. С. 134-156.

49. Окіпнюк В. Т. Діяльність позасудових органів в УРСР у 1930-ті рр. та проблема реалізації конституційних прав громадян. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції* (м. Чернігів 4-6 липня 2014 р.). Київ, 2014. С. 225-228.

50. Окіпнюк В. Т. Юридичне оформлення створення органів НКВС УРСР в Західній Україні, Північній Буковині та Бессарабії. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції* (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.). Київ–Ужгород, 2014. С. 322–325.

51. Окіпнюк В. Т. Нормативно-правове регулювання діяльності органів державної безпеки УРСР з обліку збитків, завданих нацистською окупацією. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції* (м. Полтава, 28–31 травня 2015р.). Київ-Полтава, 2015. С. 308–310.

52. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР як елемент системи масового порушення прав людини в УСРР. *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 800-річчя Великої хартії вольностей): матеріали XXXIII Міжнародної історико-правової конференції* (с. Коблеве 17–20 вересня 2015р.). Херсон, 2015. С. 332–338.

53. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання створення місцевих територіальних органів НКДБ УРСР у 1941 році. *Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки: матеріали XXXIV Міжнародної історико-правової конференції* (м. Тисмениця, 27-29 травня 2016 р.). Київ–Херсон, 2016. С. 408–411.

54. Окіпнюк В. Т. Систематизація нормативних актів з питань порядку проходження служби в органах державної безпеки УРСР у середині 1940-х – першій половині 1950-х років. *Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського: матеріали XXXV Міжнародної історико-правової конференції* (м. Дубно, 22–25 вересня 2016 р.). Київ–Херсон, 2016. С. 335–343.

55. Окіпнюк В. Т. Актуальні напрями вітчизняних історико-правових досліджень в умовах інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Концепція та методологія історії українського права: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченого пам'яті професора Олександра Шевченка* (м. Київ, 28 квітня 2017 року). Київ, 2017. С. 95–96.

56. Окіпнюк В. Т. Юридичне закріплення основних задач органів НКВС УРСР в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції* (м. Дніпро, 1–4 червня 2017 р.). Київ–Херсон, 2017. С. 359–363.

57. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання боротьби радянських каральних органів з українським національно-визвольним рухом в Західній Україні в 1940-х роках. *Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури суспільства: до 500-річчя Реформації: матеріали XXXVII Міжнародної історико-правової конференції* (с. Колочава 14–17 вересня 2017 р.). Київ–Херсон, 2017. С. 269–276.

58. Окіпнюк В. Т. Права людини і діяльність радянських спецслужб в Україні: історико-правовий аналіз. *Верховенство права та місцеве самоврядування в Україні». Наукові записки НаУКМА. Том 200. Юридичні науки. Київ, 2017. С. 122–124.*

59. Окіпнюк В. Т. Юридичне регулювання примусового виселення органами МДБ УРСР членів родин учасників українського національно-визвольного руху в 1948–1949 роках. *Західні та східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції 1–3 червня 2018 р., м. Вінниця. Київ–Херсон, 2018. С. 187–190.

60. Окіпнюк В. Т. Місцеві територіальні органи державної безпеки УРСР у 1943–1946 роках. *Місьцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки* : матеріали XXXIX Міжнародної історико-правової конференції, 2–3 листопада 2018 р., м. Львів. Київ–Херсон, 2018. С. 290–295.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

61. Окіпнюк В. Т. Каральні органи. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 43.

62. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1922. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403.

63. Окіпнюк В. Т. Кримінальний кодекс УСРР 1927. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 403-404.

64. Окіпнюк В. Т. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 407.

65. Окіпнюк В. Т. Леплевський. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2001. Т. 3. С. 474.

66. Окіпнюк В. Т. Правові основи забезпечення режиму таємності органами ДПУ УСРР (20-ті – початок 30-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. №2 (17). С. 316-325.

67. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки СРСР. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 55-56.

68. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки УРСР. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 56.

69. Окіпнюк В. Т. Особлива нарада. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 360–362.

70. Окіпнюк В. Т. Позасудові органи. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 612.

71. Окіпнюк В. Т. Політичний в'язень. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 633-634.

72. Окіпнюк В. Т. Реденс. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 258–259.

73. Окіпнюк В. Т. Сергієнко. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 474.

74. Окіпнюк В. Т. Смерш. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2003. Т. 5. С. 535.
75. Окіпнюк В. Т. Трибунали військові. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 133–135.
76. Окіпнюк В. Т. «Трійка». Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6. С. 138–139.
77. Окіпнюк В. Т. Об'єднане державне політичне управління СРСР (ОДПУ СРСР). *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 445–446.
78. Окіпнюк В. Т. Особливі відділи. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 527–528.
79. Окіпнюк В. Т. Червоний терор. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.* Київ, 2006. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. С. 1125.
80. Окіпнюк В. Т. Правове оформлення створення НКВС УСРР (1934 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2007. №2 (29). С. 120–134.
81. Окіпнюк В. Т. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934-1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2008. №1/2 (30/31). С. 292-310.
82. Окіпнюк В. Т. Конституція СРСР 1924. Енциклопедія історії України: У 8 томах / Рекол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2008. Т. 5. С. 86–89.
83. Окіпнюк В. Т. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД.* 2010. №.1 (34). С. 94-130.
84. Окіпнюк В. Т. Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930–х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2011. №2 (37). С. 137–183.
85. Окіпнюк В. Т. Репресії. *Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка.* 2-е вид перероб. і допов. Київ. 2012. С. 797.
86. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922-1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. В. Т. Окіпнюк. Київ: Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. 360 с.

АНОТАЦІЯ

Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): історико-правове дослідження. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2020.

У дисертації комплексно досліджено проблему юридичного статусу, організаційної структури та діяльності радянських органів державної безпеки в

Україні в період панування тоталітарного режиму, їх роль і місце в системі тоталітарного владарювання.

Здійснено історико-правовий аналіз етапів еволюції органів державної безпеки, їх місцевих територіальних і спеціалізованих органів, підпорядкованих військових формувань.

Проаналізовано еволюцію системи місцевих територіальних органів державної безпеки в Україні. Виявлено особливості юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів військової контррозвідки, органів державної безпеки на транспорті та військ державної безпеки. Встановлено, що вони мали функціональну специфіку та певну організаційну відокремленість зумовлену побудовою збройних сил і транспортної галузі.

Охарактеризовано основні способи комплектування кадрового складу органів державної безпеки, порядок проходження служби співробітниками. Визначені роль та місце органів державної безпеки в системі тоталітарного владарювання загалом, і в механізмі державного терору зокрема. Проаналізовано форми та методи здійснення державного і партійного контролю та прокурорського нагляду за органами державної безпеки.

Ключові слова: державна безпека, радянські органи державної безпеки в Україні, тоталітарний режим, державний терор, місцеві територіальні органи, військова контррозвідка, органи державної безпеки на транспорті, спецперевірка, захист державної таємниці, агентурно-оперативна та контррозвідувальна діяльність.

SUMMARY

Okipniuk V.T. Soviet state security organs in Ukraine during the domination of the totalitarian regime (1929-1953): historical and legal research. - The manuscript.

Thesis for a Doctor of Law Degree in Specialty 12.00.01 "Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines" (081 - Law). – Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, 2020.

The dissertation comprehensively examines the problem of legal status, organizational structure and activities of Soviet state security bodies in Ukraine, their role and place in the system of totalitarian rule.

It is proved that the Soviet security authorities in Ukraine during the rule of the totalitarian regime, given the evolution of the system of totalitarian rule, as well as the specifics of changes in organizational structure, legal status and law enforcement activities went through four stages. At the first stage (1929-34) in the conditions of the establishment of the totalitarian regime, the priority areas of state security were: struggle against the opposition, "anti-Soviet" sentiments, political repression, organization of "dekulakization", famine, control over the financial and economic system states. During the second stage (1934-39), amidst further strengthening of the totalitarian regime, the management of general and specialized counterintelligence units of the state security bodies was centralized in order to ensure that they carried out large-scale repressive and punitive actions. The third stage (1939-45) reflected the specifics of the changes that took place in the organization and activities of state security agencies during World War II and the martial law regime: structural separation from the police, focusing on intelligence and

counterintelligence, and during hostilities actions - on subversive work in the rear of the enemy and "cleansing" of the liberated territory from "traitors" and "anti-Soviet elements". The fourth stage (1946–53) was characterized by the transformation of state security organs in the conditions of the final phase of Stalinism and the beginning of the Cold War. The powers of the MGB of the Ukrainian SSR were significantly expanded. This was accompanied by the intensification of traditional activities in the field of protection of state security and endowing them with functions that are not specific to the secret services, in particular in the field of public order and the fight against general crime.

It is substantiated that the creation of the NKVS of the USSR and the NKVS of the UkrSSR was the result of a comprehensive, multi-stage transformation of state "power" structures, which was carried out by the Soviet party-state leadership during 1930-1934. This provided state security bodies with guidance and control over the protection of public order, passport system and system of execution of punishments, military formations of special purpose.

The analysis of the evolution of the system of local territorial bodies of state security in Ukraine is carried out. Peculiarities of the legal status, organizational structure and activity of military counterintelligence bodies of state security bodies on transport and state security troops are revealed. It was established that they had functional specifics and certain organizational features due to the construction of the armed forces and the transport industry.

The main methods of staffing the state security bodies are described. It was noted that preference was given to members of the VCP(b) and the Komsomol, politically committed to the regime, who underwent a special inspection procedure and met other established requirements. The analysis of normative-legal acts, which regulated the order of service and the legal status of employees of state security bodies, is carried out.

It is proved that the mechanism of state terror in the studied period consisted of a set of political-ideological, normative (legal) and institutional elements, which were created by the totalitarian government as an instrument of total control over society, suppression of resistance and dissent. State security agencies formed the basis of the organizational component of this mechanism. They were the main perpetrators of mass political repression and used various forms of quasi-judicial activity.

Forms and methods of state and party control and prosecutorial supervision of state security bodies are analyzed. It was established that state control was formalized, while party control was systemic and comprehensive, extending to all areas of state security.

It was determined that the prosecutor's supervision over the activities of state security bodies in the period under study lost its independent character and became a political tool in the hands of the party nomenklatura to respond only to the most outright and gross violations of the law. The efforts and means of prosecutorial supervision were aimed not at identifying and eliminating violations of procedural law in the activities of state security bodies, but at assisting the latter in carrying out mass repressions.

Key words: *state security, Soviet state security organs in Ukraine, totalitarian regime, state terror, local territorial authorities, military counterintelligence, state security on transport, special inspection, protection of state secrets, agent-operative and counterintelligence activities.*